

РОЗВІДКИ

Олена Зінченко

●

ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА ДЕРЖАВНОЇ РАДИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 1906 -1916 РОКІВ

В умовах нашого реформаторського сьогодення та напередодні столітнього ювілею запровадження в Російській імперії народного представництва - законодавчих Державної ради та Державної думи - проблема обсягу та меж його повноважень набуває актуальності наукового, політичного і практичного плану. Це стосується і законодавчої ініціативи Державної ради Російської імперії 1906 - 1916 рр., до складу якої входила того часу Україна, а її представники у цій палаті сягали за чверть її членів. Означеної проблеми різною мірою торкалися дорадянські правознавці Б. Е. Нольде (5), К. Н. Соколов (7), Я. М. Магазинер (2). Проте їхні невеликі праці носили публіцистичний характер. Отже, проблема ще не знайшла комплексного висвітлення. Тому мету нашого дослідження складає спроба виявити і охарактеризувати шляхом аналізу низки відповідних законодавчих актів обсяги та особливості законодавчої ініціативи Державної ради Російської імперії 1906 - 1916 рр.

20 лютого 1906 р. в Росії було запроваджено Державну думу, а 24 квітня 1906 р. - Державну раду (9, 10). Вони отримали певні законодавчі повноваження, у тому числі і право законодавчої ініціативи. Так, у маніфесті 20 лютого 1906 р. говорилось: «Державній Раді і Державній Думі, у визначеному їх запровадженнями порядку, надається право збуджувати пропозиції про скасування чи зміну чинних та видання нових законів, за винятком Основних Державних Законів, почин перегляду яких Ми зберігаємо за Собою» (4, с. 37). Переказ цього положення увійшов до статей 8 та 107 оновлених Основних державних законів (6, с. 55, 57). Стаття 43 Запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.) надавала Раді право законодавчої ініціативи: «Державна Рада може збуджувати пропозиції про скасування або зміну чинних і видання нових законів (ст. 54 - 56), за винятком Основних державних законів» (10, с. 152). Вказані статті (54 -56) деталізували деклароване статтею 43 право Державної ради щодо законодавчого почину: «Про скасування чи зміну чинного або видання нового закону члени Державної ради (Державної думи) подають письмову заяву Голові Державної ради (Державної думи). До заяви про зміну чинного чи видання нового закону необхідно подати проект основних положень пропонованої зміни закону або нового закону з пояснювальною до проекту запискою. Якщо заяву цю підписано не менше ніж тридцятьма членами, то Голова вносить її на розгляд Державної ради (Думи)» (10, ст. 54, с. 154 - 155; 9, ст. 55, с. 953). «Про день слухання в Державній раді (Державній думі) заяви про скасування чи зміну чинного та видання нового закону сповіщаються міністри і головнуправляючі окремими частинами, до предметів відомства яких відноситься заява, з надісланням їй копій заяви та додатків, що їх стосуються, не пізніш як за місяць до дня слухання» (10, ст. 55 - 56, с. 155). «Якщо Державна рада (Державна дума) поділяє викладені в заяві міркування про бажаність скасування чи зміни чинного або видання нового закону, то відповідний законопроект укладається і вноситься до Державної ради (Думи) відповідним міністром чи головнуправляючим окремою частиною. У випадку відмови міністра чи

головноуправляючого від укладання такого законопроекту Державною радою (Думою) може бути утворена для його укладання комісія зі свого осередку» (10, ст. 56 - 57, с. 155; 9, ст. 55 - 56, с. 953). Отже, почин законодавчих установ виглядав, як право змусити міністра внести законопроект.

Внесення Державною радою, як і Думою, законопроекту на свій власний розгляд виявилось актом складним. Центральним моментом у сукупності пов'язаних з почином Державної ради, як і Думи, дій було визнання однією з цих установ «бажаності скасування чи зміни чинного або видання нового закону (10, ст. 56, с. 155; 9, ст. 55, с. 952). Уся попередня низка актів була спрямована на підготовку цього основного рішення. Як тільки воно наставало, відповідно до закону, необхідно наставало і внесення законопроекту. «Саме у цьому праві, шляхом визнання «бажаності» викласти внесення законопроекту, - вважав Б. Е. Нольде, - і висловлювалось право законодавчої ініціативи Державної ради і Думи» (5, с. 2546). Підготовка центрального акту визнання «бажаності скасування чи зміни чинного або видання нового закону» полягала у тому, що членами Державної ради, як і Думи, у числі не менше тридцяти подавалась Голові відповідна заява. Остання мала супроводжуватись проектом основних положень пропонованої зміни закону або нового закону з пояснювальною до проекту запискою. Заява вносилась до Державної ради чи Думи і голосувалась для ухвалення постанови про «бажаність». Голосуванню обов'язково мало передувати повідомлення не менше ніж за місяць міністра або головноуправляючого про день слухання і одночасне надіслання їм копії заяви з додатками (10, ст. 56, с. 155; 9, ст. 57, с. 953).

Таким чином, почин законодавчих установ викликав або укладання і внесення законопроекту міністрами, або укладання і внесення законопроекту комісією тієї установи, яка взяла на себе почин. Отже, закон вважав загальним правилом перший напрямок справи і винятком - другий. Останній наставав тоді, коли міністр відмовлявся від укладання законопроекту.

Другий шлях появи законопроектів з почину законодавчих установ полягав в укладанні і внесенні їх комісіями цих установ. І хоча, відповідно до російського законодавства, цей другий шлях виявився шляхом винятковим, але за сутністю справи він мав би вважатись найнормальнішим і найзрозумілішим. Державна рада чи Дума, висловивши свою волю про внесення законопроекту, доручали справу своїм органам, що працювали під їхнім безпосереднім контролем та керівництвом і були цілком їм підпорядковані. Внесення законопроектів, що виникли з почину законодавчих установ завдяки їхнім комісіям, виявлялось настільки зрозумілим, що закон не знаходив необхідним нічого додати до того, що було сказано у статтях 56 та 57 Запроваджень Державної ради (24 квітня 1906 р.) та Державної думи (20 лютого 1906 р. (10, с. 155; с. 935).

Обрання першого чи другого шляху внесення законопроектів, що виникали з почину Державної ради чи Думи, залежало, як вже говорилося, від того, відмовлявся чи ні міністр від укладання цих законопроектів. Комісія Державної ради чи Думи утворювалась, відповідно до закону, лише у випадку відмови міністра (10, с. 155; 9, с. 935). У цій, на перший погляд, ясній постанові таїлось одне з найскладніших питань російського державного права: що робити, якщо міністр не заявляв про відмову укласти законопроект, бажаність якого визнана однією з палат, але насправді законопроекту не вносив. З такої ситуації нібито не знаходилось виходу. Державна рада і Дума, вочевидь, не мали законної підстави удатися до доручення укласти і внести законопроект своїй комісії, і, таким чином, право законодавчого почину ніби перетворювалось на мертву букву.

Серйозним обмеженням права законодавчої ініціативи палат народного представництва виявлялось положення про право монарха самостійно видавати закони у надзвичайному порядку за ініціативою уряду. Низка законів, що оновлювали державний лад Російської імперії - Маніфест 17 жовтня 1905 р (3), Маніфест 20 лютого 1906 р. про оновлення Запровадження Державної думи та перебудову Запровадження Державної ради (4), Основні державні закони 23 квітня 1906 р. (6), Запровадження Державної ради (24 квітня 1906 р.) (10) - говорили про те, що жоден закон не може набути чинності без ухвали його палатами народного представництва - Державною радою та Державною думою. Проте стаття 87 Основних державних законів 23 квітня 1906 р. робила виняток з проголошеного загального правила законодавства. Зокрема, у

ній говорилось: «Під час припинення занять Державної думи, якщо надзвичайні обставини викличуть необхідність у такому заході, який вимагає обговорення у законодавчому порядку, Рада Міністрів подає про неї Государю Імператору безпосередньо. Захід цей, однак, не може вносити змін ні до Основних Державних Законів, ні до Запровадження Державної Ради або Державної Думи, ні до постанов про вибори до Ради чи Думи. Чинність такого закону припиняється, якщо відповідним Міністром або Головноуправляючим окремою частиною не було внесено до Державної Думи протягом перших двох місяців після відновлення занять Думи відповідний ухваленому заходу законопроект, або його не ухвалить Державна Дума чи Державна Рада» (6, с. 68).

Хоча статтю 87 було внесено до закону з метою нагального вирішення адміністративних питань надзвичайного характеру в обставинах, коли Державна дума і Державна рада не працювали, вона, за свідченням редакційної статті газети «Право» (1911 р.), почала відігравати «велику практичну роль» у функціонуванні російського оновленого державного ладу і здійснювала «серйозний вплив» на державне життя (8, с. 729). Досить значне навіть у кількісному відношенні застосування 87 статті, - підкреслювала газета, - все-таки поступається нормальному плину, передбаченому саттею 86 законодавства. Зате у якісному відношенні, з точки зору внутрішнього змісту, проведених за цей час законів (1906 - 1911) рр. - **О. 3.**», 87 стаття виявляється, безумовно, панівною» (8, с. 729 - 730). Застосування статті 87 протягом періоду від розпуску першої Державної думи (8 липня 1906 р.) до початку діяльності другої Думи (20 лютого 1907 р.) набуло огульного характеру. За цей період було видано близько шістдесяті указів (8, с. 730). Слід зазначити, що переважна більшість питань, які уряд вирішував за допомогою статті про надзвичайні умови, зовсім не відповідали вимогам останніх (8, с. 730).

Таке інтенсивне застосування 87 статті породжувало підозру щодо правильності користування винятковими повноваженнями з боку уряду. «Безсумнівно, що коли б не було припинено занять Державної думи, - констатувала газета «Право», - така величезна кількість законопроектів, серед яких було стільки важливих і безмежно складних, не могла б нормальним порядком зробитись законом. Отже, видання указів по 87 статті розглядалось не як аномалія, хоча і неминуча, внаслідок припинення діяльності законодавчих чинників, а, навпаки, як коректив до нормального ходу законодавства. А за такого погляду, зрозуміло, сутність і значення 87 статті не могли не зазнати перекручення» (8, с. 731).

Для застосування 87 статті Основні державні закони 23 квітня 1906 р. вимагали наявності цілої низки ознак. Перш за все було необхідно, щоб під час припинення занять Державної думи надзвичайні обставини вимагали видання законодавчого заходу (6, ст. 87, с. 68). Якщо ці ознаки були в наявності, то законодавчий захід, як виняток зі змісту статті 86, відповідно до якої жоден закон не може бути виданим без ухвалення Державної думи і Державної ради, міг бути затвердженим монархом за поданням Ради міністрів (6, ст. 86, с. 68). Вказані ознаки викликали свого часу дебати в російській юридичній літературі. Перш за все поставало питання: що то є припинення занять? Чи відрізняється воно від перерви сесії? Що означають надзвичайні обставини? Адже за деякої тенденційності їх розуміння можна поширювати безмежно. І чи повинні надзвичайні обставини виникнути раптово під час припинення занять, чи вони могли вже існувати і до розпуску палат народного представництва, коли, звичайно, було можливо здійснити нормальний порядок? І, нарешті, чи розумівся під «заходом», що вимагав обговорення у законодавчому порядку, всякий закон (за винятком точно перелічених у самій 87 статті), чи у зв'язку з тимчасовим характером заходу і можливим його відхиленням палатами, він не повинен був вносити органічних змін, створюючи юридичні наслідки, які зв'язували б парламент у його вирішенні?

Російський уряд вправно скористався вказаними суперечностями й розбіжностями у широкому тлумаченні статті 87. «Століпін з цієї статті, - констатував у своїх спогадах С. Ю. Вітте, - шляхом найнеправильнішого й свавільного її застосування створив ціле законодавство, що ґрунтувалось на цій статті» (1, с. 312). «Він під викликані надзвичайними обставинами заходи, - продовжував великий реформатор, - почав підводити найґрунтовніші речі, які чекали свого здійснення десятки й десятки років

(селянське питання, питання віротерпимості), і почав проголошувати нові закони велетенської важливості на підставі статті 87-ї, для чого він розпускав і своєчасно не скликав Думу, і навіть розпускав законодавчі установи на 3 дні, щоб провести найгрунтовніші закони, що протягом десятків років чекали свого здійснення (земства у західних губерніях). Одне слово, на підставі цієї статті, безсовісно перекручуючи справжній і абсолютно зрозумілий її зміст, він почав перекроювати Росію» (2, с. 232 - 233).

Щоправда, закони, що видались на підставі 87 статті, носили лише тимчасовий характер, і палати володіли правом відхилити їх у разі внесення їх, не пізніше двох місяців від дня відновлення занять (6, ст. 87, с. 68). Але практика показувала, що влада паралізовувала на необхідний їй час нормальний законодавчий порядок, щоб замість нього запровадити винятковий. Зрозуміло, це не змінювало юридичних висновків, а з політичної точки зору, співвідношення політичних чинників позбавляло законодавчі установи тієї протипаги, яка полягала у можливості відхилення виданого у винятковому порядку закону. А «надзвичайні обставини, - підкреслювала у березні 1911 р. газета «Право», - слід бачити саме у відхиленні урядових законопроектів, які у такому випадку й проводяться у винятковому порядку, всупереч думці палат» (8, с. 736).

Викладений матеріал дозволяє дійти наступних висновків. Оновлене російське законодавство допустило поглинання здійснення почину, який, у принципі, належав верхівній владі, міністерською ініціативою і надало міністрам у цьому плані виключні повноваження. Тим самим почин законодавчих установ перетворювався на почин представників уряду, який призначався і звільнявся тільки монархом. Почин палат народного представництва виглядав, як право змусити міністра внести законопроект. І тільки у випадку відмови міністра від такої пропозиції Державна рада чи Дума «могли», як уточнював закон, утворити комісії для укладання законопроекту. Це означало, що палати народного представництва «могли» користуватись правом законодавчої ініціативи лише за залишковим принципом. До того ж закон невиразно визначав, коли це право зберігалось за палатами. Такі положення суттєво обмежували право законодавчої ініціативи Державної ради і Думи.

Серйозним обмеженням права законодавчої ініціативи Державної ради, як і Думи, виявилось положення про право монарха самостійно видавати закони у надзвичайному порядку, за ініціативою уряду, відповідно до статті 87 Основних державних законів. Ця стаття мала діяти у надзвичайних обставинах, але широко застосовувалась як звичайний засіб вирішення пекучих для уряду проблем, тобто тих, які відкидалися палатами народного представництва. Працювали також на користь влади і проти палат народного представництва різні неточності, двозначності, неясності формувань законів щодо законодавчої ініціативи, які уряд тлумачив відповідно до своїх інтересів.

Джерела та література:

- 1 Витте С. Ю., Воспоминания. Царствование Николая II. - Т. 2. - М. - Пгр.: Госиздат, 1923. - 518 с.
- 1 Магазинер Я. М. Восемьдесят седьмая статья // Труды юридического общества при Императорском С.-Петербургском университете. - Т. 2. - 1911. - С. 299 - 312.
- 3 Манифест 17 октября 1905 г. // Конституция Российской империи. - Спб.: Экон. тип., 1907. - С. 26 - 27.
- 4 Манифест 20 февраля 1906 г. Об изменении Учреждения Государственного Совета и о пересмотре Учреждения Государственной Думы // Законодательные акты переходного времени 1904 - 1908 гг. - Спб.: Право, 1909. - С. 253 - 256.
- 5 Нольде Б. Э. Законодательный почин по русскому праву // Право. - 1911. - № 44. - С. 2413 - 2423; № 45. - С. 2473 - 2483.
- 6 Основные Государственные Законы (23 апреля 1906 г.) // Конституция Российской империи. - С. 54 - 74.
- 7 Соколов К. Н. Этюды о парламентаризме // Вестник права. - 1906. - Кн. 4. - С. 1 - 69.
- 8 Статья восемьдесят седьмая // Право. - 1911. - № 12. - С. 729 - 736.
- 9 Учреждение Государственной Думы (20 февраля 1906 г.) // Законодательные акты переходного времени. - С. 941 - 951.
- 10 Учреждение Государственного Совета (24 апреля 1906 г.) // Конституция Российской империи. - С. 144 - 171.

КРОЛЕВЧАНИ У ВІЙНІ 1812 РОКУ

Про наполеонівські війни початку XIX століття написано безліч книжок найрізноманітнішого характеру. Цікавість до подій 190-літньої давності викликана в першу чергу тим, що вони торкнулися життєвих інтересів багатьох народів, у них вирішувалась доля різних країн Європи. Кульмінаційним пунктом цих подій була навала на Росію наполеонівської армії та її загибель.

Через кілька років після завершення Вітчизняної війни 1812 року в Росії з'явилися перші твори про неї, а всього до 1912 року вийшло близько 2400 найрізноманітніших праць. З'являються нові дослідження та науково-популярні праці і в наш час.

Та, на превеликий жаль, питання про участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року майже не освітлене в історичній літературі, хоч тема заслуговує великої уваги як одна з цікавих сторінок українського народу не тільки тим, що він брав участь у розгромі ворожого нашестя, а й намагався повернути козацькі вольності, втрачені у XVIII столітті.

До 1917 року цій темі присвятив кілька номерів журнал «Киевская старина», трішки працювали над нею губернські архівні комісії, у 1950-1980 роках вийшли праці: В. Стрельського «Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року» (Київ, 1953); Г. Гербильського «Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року» (Львів, 1953); Б. Абаліхіна «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» (Київ, 1962).

Як бачимо, дуже мало. Тож хотілось би, використовуючи ті мізерні дані, які вдалося знайти, розповісти про далеких предків-кролевчан, котрі брали участь у знаменних подіях 190-літньої давності.

Пошук історичних даних було розпочато з опрацювання вже опублікованих джерел. Потім були пошуки в Державному архіві Чернігівської області. У фондах «Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора» та «Чернігівські губернські дворянські депутатські збори» автору вдалося відшукати кілька десятків справ про формування козацьких полків та земського ополчення на Чернігівщині і, зокрема, на Кролевеччині, а також про бойовий шлях земського ополчення. На жаль, автору не вдалося попрацювати в Центральному державному військово-історичному архіві Росії, і тому відомості про бойовий шлях 3-го Чернігівського козацького полку довелося черпати майже виключно з опублікованих джерел, перелік котрих надається.

Напередодні війни 1812 року Україна фігурувала у військових планах і Франції, і Росії. Невдоволення українського народу політикою царського уряду не залишилася поза увагою Наполеона, який вирішив використати в своїх інтересах.¹ Його радники із захопленням малювали вигоди, які здобуде Франція, перетворивши Україну в свою колонію. Вони прямо заявляли, що тут Наполеон знайде собі славу не меншу, ніж під пірамідами Єгипту. Впевненість керівництва Франції в тому, що йому поталанить нацькувати українців на російський народ, відторгнути Україну і тим самим ослабити російську державу, була така велика, що воно навіть розробляло плани використання матеріальних та людських резервів України для ведення війни за світове панування. Проекти про перетворення регіону Чорного моря на внутрішній ринок Франції подавали географ Мальт Брюн, економіст Жан Дюбуа, директор міністерства закордонних справ Франції Готерів. Окрім економічного проекту, був створений і військовий, за яким планувалося 80000 чоловік легкої української кавалерії відправити як допоміжний корпус в Індію.²

Царський уряд спочатку відводив Україні роль постачальника продовольства та фуражу. На її території були засновані продовольчі магазини та бази, де зберігалась велика кількість борошна, круп, вівса. Лише за кілька місяців до початку війни царський уряд почав піклуватись про захист південних губерній. В квітні 1812 року була сформована та розміщена на Волині III Західна армія генерала Тормасова (46 тис. чоловік, 164 гармати).³ Для посилення III армії було вирішено створити кінне козацьке військо. В

червні розпочалось формування 4-х козачих полків в Київській та Кам'янець-Подільській губерніях. Під Києвом будувалися укріплення.

Але Росія не встигла повністю підготуватися до війни. В ніч на 24 червня 1812 року наполеонівська армія перейшла кордон. Перевага ворога у живій силі змусила царський уряд енергійніше зайнятися формуванням поповнення. Імператор Олександр I видає рескрипт Малоросійському генерал-губернатору Я. І. Лобанову-Ростовському про формування козачих полків у Полтавській та Чернігівській губерніях, які повинні були «...заміняти Малоросії обыкновенный рекрутский набор, в прочих губерниях к осени приготавливаемый». Ці полки, а також рекрутські батальйони, зібрані у Стародубі, Новгороді-Сіверському, Конотопі, Ромнах, Сумах, Глухові, повинні були терміново вирушити до Тули та Калуги.

10 липня 1812 року на основі отриманого рескрипту Лобанов-Ростовський видає відозву № 4 до земських комісарів, найближчих начальників козачого стану про набір у полки.

Основні положення відозви такі:

1. Рекрутство для козаків відміняється, після завершення війни полки розпускаються, але козаки назавжди зараховуються до українського війська і за першим покликом повинні з'явитися у полки. Офіцери отримують мундири та всі права уланських офіцерів, вони вважаються на службі і після розпуснення полків. В цей час вони повинні слідкувати за станом та заняттями своїх підлеглих.

2. У полки могли записуватися усі бажаючі та придатні до військової служби. Козак повинен бути на коні та мати при собі жупан, пару шароварів, пару чобіт, дві сорочки, шапку з китицею та сумку для патронів.

3. Кожен козак також повинен мати свою зброю, маленьку валізу, баклажку для води та сакви для фуражу. Козакам видавали спис, шаблю, пістолет та 16 рушниць на 150 чоловік. Казна постачала харч, порох, свинець.⁴

16 липня 1812 року Лобанов-Ростовський повідомив Полтавське та Чернігівське губернські правління про своє рішення звернутися до царя з проханням не ставити козаків у рекрутську чергу і податки брати, як за старих часів. Тут же він вказує на те, що в кожному сформованому полку повинно бути 12 сотень, один полковий командир, два штаб-офіцери, два ад'ютанти, один скарбничий та штаб-трубач; на кожні 150 чоловік по одному ротмістру, поручику, вахмістру, два корнети, 10 унтер-офіцерів, два трубачі.⁵

Треба віддати належне російському уряду в тому, що він вкотре вже вдало зіграв на національних почуттях українського народу. В той час в Україні ще пам'ятали слова «козак», «козацтво», «козацькі привілеї». Повірівши в обіцянку уряду про відродження козацтва та бажаючи позбутися рекрутства й різних податків, українці почали записуватись до козачих полків.

На Чернігівщині було сформовано 6 кінних козачих полків. 1-й сформував підполковник Семека в Чернігові, 2-й - полковник Потресов - у Новозибківському повіті, 3-й полк - капітан Шапошников-Сахно - у Коропі Кролевецького повіту, 4-й - майор Міклашевський - у Воронежі Глухівського повіту, 5-й - підполковник Шейнерт - у Козелецькому повіті, 6-й - майор Турчанинов - у Стародубському повіті.⁶

3-й Чернігівський козачий полк сформував у Коропі з козаків Кролевецького та Конотопського капітан Шапошников-Сахно. В полку нараховувалось 1200 бійців. Він складався з 2-х батальйонів по 4 ескадрони в кожному. Першим батальйоном командував сам полковий командир, другим - поручик Данченко. На чолі ескадронів стояли Каменський, Соломко, Демидовський, Демидов, Купенков та інші.⁷

Усього за місяць полк було сформовано, а на початку вересня завершено формування усього козачого ополчення.

Земське ополчення почало формуватися після царських маніфестів від 6 та 18 липня про створення ополчення для підкріплення армії та «защиты Отечества». Маніфест був розісланий по губернських містах, звідкіля в повітові міста були направлені відозви. Отримавши відозву, маршалок дворянства Кролевецького повіту зібрав дворянські збори. На них було ухвалено:

1. Виставити ратників та забезпечити їх харчами;
2. Із дворян призначити сотників та півсотників;
3. Якщо хтось з дворян не виставить ополченців, то мусить офірувати гроші на постачання ополчення.

Повітовим начальником ополчення було призначено капітана флоту другого рангу Степана Івановича Щитинського.⁸ Щитинські були польського походження і, як вказує О. Лазаревський, «за виходом в Россию пожалованы деревнею Щетинскою». Іван Щитинський вийшов у відставку з військової служби у званні поручика 1769 року й, оселившись у Коропі, одружився з дочкою протопопа Ксенією Гловачевською. Його син Степан закінчив морський кадетський корпус, 1791 року йому надано чин мічмана та направлено на Чорноморський флот. У 1800 році він вийшов у відставку й оселився на Кролевеччині. У 1834 році С. І. Щитинському належав хутір Барнгольм на Коропщині, у якому проживало 3 душі ж. с., та у самому місті Коропі мешкало 6 селян, які належали йому.⁹ Рід Щитинських занесено до родовідної книги шляхетства Чернігівської губернії. Востаннє прізвище С. І. Щитинського зустрілось автору за 1846 рік, коли «престарелый» капітан флоту подав до губернського правління супліку про надання йому безкоштовних ліків.

На допомогу С. І. Щитинському батальйонним начальником було призначено капітана Якова Ходата, ад'ютантів Г. Беякова, К. Дубницького, а також 13 сотників та 26 півсотників. Самих ополченців було спочатку близько тисячі. Серед них: Іван Антоненко, Яким Оліфіров, Михайло Оболонський, Василь Терещенко, Іван Яценко з Кролевця; Яків Артеменко, Тихоній Момот з Реутенець; Іван Артеменко, Корнілій Комар з Обтового; Павло Бондаренко з Подолова; Павло Верба з Погорілівки; Федір Овсієнко, Пилип Марій з Грузького; Григорій Хилько з Бистрика; Василь та Максим Щербані з Мутина.¹⁰

У червні 1814 року маршалок дворянства Кролевецького повіту Григорій Бутович склав «именной список Кролевецкого пешего ополчения штаб и обер офицерам» (44 прізвища) та «Именной список Кролевецкого ополчения защитников» (1205 прізвищ) і надіслав їх у губернське правління. Зараз ці списки разом зі списками ополченців інших повітів зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.¹¹

А зараз трохи зупинимося на участі наших земляків у бойових діях. У кінці липня 1812 року французькі війська підійшли впритул до північного кордону України на всьому його протязі, окремі загони просочилися на територію Чернігівщини. У повітах Мглинському, Суразькому, Новозибківському, Стародубському було створено селянські дружини самозахисту. Проникнення ворога в українські губернії стривожило командування російської армії, котра стримувала наступ переважно з півдня. В цей час вона відступала до Москви, і Головний штаб, не маючи змоги виділити війська для захисту України, поклав це завдання на українське ополчення.

2 серпня 1812 року генерал-губернатор Лобанов-Ростовський наказав повітовим маршалкам дворянства негайно вислати збройні команди для підтримки селян прикордонних повітів.

20 серпня 1812 року 540 ополченців Кролевецького повіту на чолі з Щитинським виступили на кордон Новозибківського повіту. З 19 по 24 серпня ополченням було видано 1162 пуди сухарів, 303 чверті борошна, 54 чверті круп.¹² Начальницький склад отримав 1200 карбованців платні. Інший загін кролевецьких ополченців в складі 646 чоловік під командуванням капітана Павла Вільчика виступив 3 вересня.¹³ На кордоні з Білорусією розташувались й ополченці інших повітів. Кожен полк відповідав за певну ділянку і підтримував тісний зв'язок із сусідніми полками. Ополченці були озброєні списками, шаблями. Вогнепальної зброї було обмаль. На кінець серпня близько 20 тисяч чернігівських ополченців охороняло понад 700 верст кордону.

Поруч з ополченнями діяли окремі частини російської армії. Тракт Могильов-Чернігів прикривав батальйон гренадерів 26-ої гренадерської дивізії підполковника Кленовського. Згодом до цього батальйону були приєднані 3-й Бузький та 3-й Чернігівський козаці полки.¹⁴

Довідавшись про відсутність регулярних російських військ між Дніпром та Десною, французьке командування вирішило прорватися тут у південні губернії і в другій половині вересня розпочало наступ. Він вівся одночасно на двох напрямках: від Бобруйська на Чечерськ і від Сльні на Рославль-Брянськ-Мглин. Його вели 7 тисяч французів, чотири полки польської кавалерії та два батальйони німецької піхоти.¹⁵ За часом ці бої збіглися з наступом головних сил французької армії під Малоюрославцем, тому командування обох сторін надавало великого значення фланговим боям на південному напрямку.

Під тиском переважаючих сил ворога охоронці кордону почали відступати. Особливо жорстокі бої точилися навколо Чечерська, місто кілька разів переходило з рук в руки. Отримавши підкріплення, козаки, ополченці, гренадери після запеклих боїв звільнили Чечерськ та навколишні села.

Козаки та ополченці з честю витримали бойове хрещення. «Вверенный мне полк, - доповідав М. І. Кутузову командир 3-го Чернігівського полку Шапошников-Сахно, - учасцювал в сражениях, находился все время на передовых постах и показал отличную храбрость и мужество». Доповідаючи російському генералу П. П. Коновніцину про участь у боях свого війська, начальник Чернігівського ополчення М. В. Гудович 15 жовтня 1812 року писав: «Правда, что число рати велико, но ежли потрудитесь взглянуть на карту Черниговской губернии, то увидите, что от пункта Брянского уезда, где сходятся на углу Орловская, Смоленская и Могилевская губернии, держу цепь аж до Киевской губернии более чем на 700 верст расстояния; итак все почти мое ополчение на часах, а не в оборонительном порядке. Нет же дня, чтобы меня не тревожили каким-либо Виктором, Домбровским... Я дал по требованию отряда от Эртеля подполковнику Кленовскому 1000 чел. защитников в Чечерск, из коих, слышу только стороною, сотня была в деле, два защитника убиты и восемь ранено, а сего дня еще требует от меня подкрепления, что я делаю и рад, но только чтоб меня хоча за какого-нибудь, но товарища и одноземца в подвигах считали...»¹⁶

За участь у боях під Чечерськом 34 козаки та унтер-офіцери 3-го Чернігівського козачого полку були нагороджені хрестом на георгієвській стрічці.

На початку жовтня французьке командування знову активізувало свої дії, збираючи під Рогачовим, Чечерськом і Рославлем великі сили. Начальник Чернігівського ополчення генерал-лейтенант Гудович теж концентрує війська. В перших числах жовтня в Чечерськ вступили три ескадрони Чернігівського козачого полку, 539 ополченців Кролевецького та 494 Суразького повітів. У Чернігівську губернію були відправлені полтавські козачі полки, 1-й полк вступив до Кролевеця.¹⁷

У жовтневих боях ворог знову був розгромлений і почав відступати. Перед об'єднаним Чернігівсько-Полтавським ополченням Головний штаб поставив завдання визволити південну Білорусію, ведучи наступ на Могильов. У Могильові зберігалися великі запаси продовольства та медикаментів для французької армії. Наполеон планував закріпитися між Вітебськом та Могильовом і розпочати звідси новий похід на Київ чи Москву. Для здійснення могильовської операції Кутузов виділив, крім українського ополчення, частину Калузького, партизанські загони Ожеревського, Сеславіна, Давидова.

2-4 листопада 1812 року виступили в похід загони Чернігівського ополчення, які займали пости на кордонах Мглинського, Суразького, Новозибківського повітів. Подолавши опір ворога під Пропойском, Журавичами, Биховом, вони підійшли до Могильова.

17 листопада Гудович доповів Кутузову про виконання завдання. У цьому поході масовий героїзм проявив особовий склад 3-го Чернігівського козачого полку. Його командир у рапорті на ім'я фельдмаршала просив відзначити знаком військового ордена 14 козаків свого полку.¹⁸ Про те, як вели себе воїни земського ополчення, збереглося свідчення майора Підгайського, командира 1-го Чернігівського пішого полку: «Следуючи до города Могилева, - пише він, - узнал я как ревность к службе офицеров и рядовых защитников, так и нужды ими понесенные. Все они, кроме потерпенных нужд в переходах и не имея полтора месяца квартир, стоя на биваках не только не сказали ни малейшего неудовольствия, а находясь в действующей линии и быв некоторые в употреблении в дело блюли всю долженствующую дисциплину и послушание».¹⁹

Як бачимо, завдяки відчайдушному опору ополчення французькі війська не змогли оволодіти багатьма губерніями півдня та поліпшити своє стратегічне становище.

Після завершення Могильовської операції Кутузов передислокував частину Чернігівсько-Полтавського ополчення, а також ополчення інших губерній на Волинь. Звідси вони розпочали свій закордонний похід. У квітні 1813 року Глухівський, Кролевецький, Конотопський, Новгород-Сіверський та Суразький піші полки, котрі відпочивали в цей час в Чернігівській губернії, отримали наказ розпочати закордонний похід. Наведемо лист командуючого Чернігівським військовим ополченням генерал-майора Якова Мусяйовича Шемшукова до губернського маршалка шляхетства Миколи Михайловича Стороженка, в якому йдеться про цей наказ.

«Милостивый государь Николай Михайлович! Остававшимся на местах в Черниговской губернии Глуховскому, Кролевецкому, Конотопскому, Новгород-Северскому и Суражскому пешим полкам, по повелению его светлости Главнокомандующего всеми Российскими Армиями Генерал-фельдмаршала князя Кутузова-Смоленского, предписал я сего числа выступить по получении повеления через 24 часа Варшавского Герцогства в назначенные каждому из них места... направление всем через Киев; А Вас Милостивый Государь покорнейше прошу на починку одеяния и обуви и чиновникам в жалованье выслать немедленно в Киев же нужное количество для каждого полка суммы...

Шемшуков».²⁰

20 травня 1813 року Кролевецький піший полк уже був розташований на Волині в районі міста Луцьк. Звідси Щитинський відрядив полкового ад'ютанта К. Дубницького до повітового маршалка Г. Бутовича за грошима, конче необхідними для утримання ополчення.²¹

Тут треба сказати, що службу ополченці несли в тяжких умовах. У них не було навіть необхідного. 22 травня 1813 року командир корпусу генерал С. П. Ратт доповідав начальству про тяжкий стан Чернігівського та Полтавського ополчення: «Оное ополчение не имеет никаких средств и во всем много нуждается...в оном ополчении котлов для варения пищи совсем не имеется и денег для покупки оных также нет.»

У вищезгаданому документі від 20 травня 1813 року командир полку С. І. Щитинський рапортує чернігівському маршалу дворянства Стороженку: «Сейчас полк находится в Вольнской губернии, в коей продолжается ежедневные дожди и ненастья. Обувь и одежда пришли в совершенную негодность и починить их невозможно... Прошу предписать Гр. Бутовичу выдать сумму полковому адъютанту Дубницкому, командированому к нему от полка, и чтобы Дубницкий возвращался в полк в Герцогство Варшавское в местечко Листовицы.»²²

Залишається тільки гадати, чому кролевчани так поставились до постачання своїх захисників. Адже ще 28 березня 1813 року в Кролевіці відбулися дворянські збори, на яких було вирішено видати платню Щитинському і Вільчику по 400 карбованців, сотникам і півсотникам - по 90 та 50, а кожному захиснику - по 3 крб. за три місяці 1813 року («генварскую треть»). Ці гроші були зібрані з поміщиків та громад, котрі виставили ополченців. Вони також повинні були постачати чоботи та літній одяг замість зимового.²³

У другій половині 1813 року реорганізовані в армійські бригади чернігівські ополченці у складі корпусу генерала С. П. Ратта брали участь у блокаді польської фортеці Замостя. Ось яку оцінку їх діям дав генерал Ратт: «Малороссийское ополчение показало под стенами Замостья мужество и неустрашимость сверх того, которые можно было ожидать от людей, необыкших обращаться с оружием. Четыре недели перед сим они отражали всегдашней непрятельские нападения лучших польских войск, из коих составлен был гарнизон крепости Замостье. Священной обязанностью поставляю отдать искреннюю похвалу, заслуженную всеми офицерами а особенно начальниками полков.»²⁴

У Чернігівському державному архіві зберігається «Ведомость о состоянии Черниговского военного ополчения под командою генерал-майора и кавалера Шемшукова. 26 декабря 1813 года». З цього документа маємо можливість почерпнути дані про стан ополчення майже через півтора року після його організації. Реорганізоване у чотири бригади та звідний батальйон (колишні 3-й та 4-й полки), ополчення входило до складу армійського корпусу генерал-лейтенанта С. П. Ратта. Першою бригадою командував майор артилерії Підгайський, другою - полковник Карпека, третьою - Боршевський, четвертою - майор Чернулуський. Бригади складалися з 25 батальйонів, в яких налічувалось 100 рот. Особовий склад бригад за списком був таким: 10 штаб-офіцерів, 501 обер-офіцер, 960 унтер-офіцерів, 310 музикантів, 15.821 рядовий, 16 нестройових нижчих чинів, усього за списком - 17.743 чоловік. Реально ж було майже на 5 тисяч ополченців менше: штаб-офіцерів - 8, обер-офіцерів - 440, унтер-офіцерів - 899, музикантів - 294, рядових - 11.150, нестройових - 16 чоловік, усього - 12.807 чоловік. Кролевецький піший полк під командуванням С. І. Щитинського входив до складу бригади майора Чернулуського. Під відомістю є дані про втрати ополчення у Польщі: загинуло - 32, втекло - 1762, померло - 2081 чоловік.²⁵

Роблячи тут невеликий відступ, автор наводить два документи з Російського

державного архіву, які яскраво висвітлюють роль С. І. Щитинського на чолі пішого полку. Цитуємо мовою оригіналу.

Перший: «...Аттестата от армии генерал-майора Варшавского военного коменданта Левицкого 4 ноября 1814 года за № 4271 данного флота капитана II ранга Щитинскому, что во время нахождения его в городе Варшаве, с августа 1813 года по 1814 г. мая месяца, состоящая в ведении его команда содержима была в должном порядке, и чинимые разного рода поручении ему исполнял в точности с успехом и примерною деятельностью...»²⁶

Другий: «Такового же аттестата губернского начальника ополчения генерал-майора Шемшукова 15 генваря 1815 г. о данном ему же ... в ополчении поветовым начальником, где продолжая службу, находился при защищении границы разделяющей Белорусско-Могилевскую с Черниговской губернией, а по изгнании из России неприятельских войск 1813 августа 8 дня с ополчением Кролевецкого повета в заграничном походе в Герцогстве Варшавском и по сформировании в оном 1813 июля 8 дня Черниговского ополчения по армейскому положению в полки и бригады по повелению Главного начальства, отряжен с отдельными командами в г. Варшаву и другие места для прислуги по госпиталям, где находился по день распушения ополчения в Домах исполнял возглавляемые на него по службе и др. препоручения с успехом оказывая всегда особенную деятельность, аттестовался достойным.»²⁷

На наш погляд, ці два аттестати характеризують не тільки Щитинського, а й дають детальнішу уяву про все ополчення загалом.

На військовій службі Чернігівське земське ополчення перебувало до вересня 1814 року. 4 вересня черговий генерал 3-ї Західної армії Собанєєв доповів керуючому військовим міністерством Горчакову про розпуск Чернігівського ополчення. Для більшої зручності воно було поділене на чотири колони, котрі вирушили кожна своїм маршрутом: 1-а (полковник Карпека), 2-а (майор Данилович), 3-я (майор Підгайський) пересувались за маршрутом Володимир-Житомир-Київ-Козелець-Чернігів; 4-а (полковник Борщевський) - Брест-Литовський-Кобрин-Мозир-Чорнобиль-Чернігів.²⁸

До Чернігова колони прибули з 2 по 10 листопада 1814 р. Усе ополчення вишукувалось перед соборною Преображенською церквою. Після молебну прапори були покладені в храм на зберігання, зброю здано, а самі захисники відправлені на попереднє місце проживання. Рахуючи першу відправу до діючої армії 20 серпня 1812 р., кролевецькі ополченці відбували мобілізацію два роки і два з половиною місяці.

Регулярні Чернігівські кінно-козачі полки з дозволу імператора Олександра I були введені до складу діючої армії. Другий полк було передано до корпусу генерал-лейтенанта Єрмолова, перший та четвертий - до корпусу генерал-губернатора Герцогства Вашавського Ланського, частини розформованого п'ятого полку zostалися у Вільні при військовому губернаторі Римському-Корсакові.²⁹

Третій Чернігівський козацький полк під командуванням майора Шапошникова-Сахна був переданий генерал-інтенданту Канкріну, у складі Головної діючої армії брав участь у закордонному поході, дійшов до Франції. Це твердження яскраво ілюструють матеріали з формулярного списку полковника Павла Андрійовича Огієвського, кавалера орденів Св. Георгія IV ступеня, Св. Володимира IV ст., Св. Анни III ст. з бантом, Св. Станіслава II ст., золотої шпаги з написом «За хоробрість», має медалі в пам'ять 1812 року за взяття Парижа, за Перську і Турецьку війни.

Зупинимось на його життєвому шляху детальніше. Народився П. А. Огієвський у м. Кролевіці близько 1793 року. 3 березня 1809 року по серпень 1812 року працював у Чернігові в будівельній експедиції. 4 серпня 1812 року вступив на військову службу унтер-офіцером до 3-го Чернігівського козачого полку. Зі своїм полком «...Был в походах 1812 октября в Могилевской губернии в Белицком и Рогачевском уездах, на передовых аванпостах и разъездах безсменно по день занятия города Могилева, в сражении того же месяца 25 числа при селении Рудине 1813 г. августа 22 в Варшавском Герцогстве, в Пруссии и Селезии, с 31 августа в Австрии, Богемии, Саксонии, Баварии 1814 г. в Швейцарии и Франции в походах и сражениях, марта с 13 по 16 в преследовании неприятеля, 18 при городе Париже и занятии оногo, потом обратно через Германию до России...» Після французької кампанії продовжив службу у Арзамаському кінно-егерському та Грузинському гренадерському полках, брав участь у бойових діях на Кавказі. 8 червня 1844 року вийшов у відставку полковником, через кілька років купив

невеликий масток під Кролевцем у селі Ображіївка Новгород-Сіверського повіту.³⁰

Як бачимо, кролевчанам на військовому поприщі пощастило навіть більше, ніж окремим частинам російської армії. Вони навіть дійшли до Парижа!

Влітку 1816 року до Чернігова надійшов імператорський указ, щоб «...распустили оных казаков по домам их, представя им полную свободу в недрах семейств своих заниматься хозяйственными упражнениями и оставя их мундирные вещи в награду службы их.»³¹

У серпні-жовтні 1816 року 3-й козацький полк був розформований. В Кролевці відбувся огляд полку. Для подальшої військової служби відібрали 100 коней і розподілили між козачими волостями повіту. Решту коней продали на вересневих торгах у Кролевці та Коропі.

10 жовтня кролевецький городничий Пузиревський доповів у Чернігів, що він прийняв від козаків 3-го полку списи, шаблі, сідла та іншу військову амуніцію.³²

Після розформування козацьких та земських полків дехто з офіцерів вирішив продовжити військову службу. Так, Степан Пузиревський служив півсотником Кролевецького пішого полку, а потім служив у Камчатському піхотному полку, вийшов у відставку капітан 1822 року. Остап Моргацький починав службу у 3-у козацькому полку, потім служив у Капорському піхотному, звільнився 1841 року підполковником.

Іван Нечай після 3-го козацького служив у різних піхотних полках, пішов у відставку підполковником.³³

Наприкінці розповіді про війну 1812-1815 рр. хочеться сказати кілька слів і про іншу «війну» - війну дворян за нагороди. Річ у тім, що указом від 30 серпня 1814 року була запроваджена бронзова медаль для нагороди офіцерів, учасників закордонного походу, дворян та чиновників, котрі брали участь у формуванні ополчення або зробили пожертвування на армію. Медаль була на Володимирівській стрічці, на одному боці зображено Всевидюче Око в сьйві та напис «1812 год», на другому напис «Не нам, не нам, а имени твоему». Відразу ж з'явилося багато бажаючих отримати цю нагороду. Від Кролевецького повіту Бутович представив до нагороди 281 чоловіка та 34 жінки. Але до цього списку потрапили не всі і до Чернігова відразу ж «полетіли» скарги та прохання видати медаль. Пристрасті не вгамовувалися ще років з десять. Якщо не допомагало губернське місто, зверталися у Санкт-Петербург. У Чернігівському архіві мені вдалося знайти один вельми цікавий документ - лист-прохання кролевецького дворянина Луки Стожка про видачу медалі.³⁴ Лист написано на гербовому папері. З лівого боку напис: «Получено 16 декабря 820 года». Лист доволі цікавий, тому навожу його повністю.

«Всепресвятлейший Державнейший Великий Государь Император Александр Павлович Самодержец Всероссийский Государь всемилостивейший

Просит дворянин Кролевецкого повета коллежский регистратор Лука Андреевич Стожко. А о чем тому следуют пункты

1

Будучи в семействе старший и единственный сын умершего дворянина коллежского канцеляриста Андрея Стожка находился по определению Г. маршала дворянства Кролевецкого повета 1812 года по 1814 год в принятии и здачи собираемого с души по 1 пуду с пропорцією круп и овса для продовольствия войск в 1812 году зделал пожертвование на содержание милиции 25 руб. о чем с прилагаемого при сем свидетельства выданного мне от господина маршала дворянства сего повета благоусмотреть можно, но следуемой мне высочайше утвержденной для дворянства в память 812 года медали еще не получил почему всеподданейше прошу высочайшим вашего императорского высочества указом повелению было сие мое прошение приняв записать следуемую мне высочайше утвержденную для дворянства в память 812 года медаль выдать.

Всемилоостивейший Государь Вашего Императорского Величества о сем моем прошении решение учинить. 1820 года октября 12 дня.

К подачи подлежит Его Превосходительству господину губернскому маршалу генерал-майору и кавалеру Шираю.

Переписал сие прошение с сочинения просителя канцелярист Василий Щербанев.

Дворянин коллежский регистратор Лука Стожко.»

Подальші подробиці цієї справи нам невідомі, але медаль Стожку таки видали.

Чекали на нагороду козаки і селяни. Одні чекали повернення козацьких привілеїв, інші – маніфесту про волю і землю. Та не дочекалися. За вірну службу їм тільки оголосили «Его Императорское благоволение .. и что воинские труды их оканчиваются.»

Як бачимо, наші земляки разом з іншими українськими ополченцями, внесли і свій вклад в розгром наполеонівського нашествия. Вони не допустили загарбників на територію України, вивели зі строю близько 130 тисяч ворожих солдатів, захищаючи підступи до Брянська, Калуги, ряду українських та білоруських міст. Вони дали змогу Кутузову підготувати контрнаступ і взяли діяльну участь у визволенні Білорусії та закордонному поході російської армії.

Джерела та література:

- 1 Абалихин Б. С. Украинское ополчение 1812 года // Исторические записки. - Т. 72. - Изд-во АН СССР, 1962. - С. 90.
- 2 Абаліхін Б. С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. - К.; 1962. - С. 7-8.
- 3 Абалихин Б. С. Исторические записки. - Т. 72. - С. 90.
- 4 Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. Збірник документів. - К. 1948. - С. 7-9.
- 5 Отечественная война 1812 года. Материалы ВУА. - т. XVII. - СПб, 1911. - С. 363-365.
- 6 Абалихин Б. С. Исторические записки. - Т. 72. - С. 95.
- 7 Державний архів Чернігівської області. /ДАЧО/. - Ф. 128, Оп. 1, спр. 1628, арк. 95.
- 8 Труды Черниговской Губернской Архивной комиссии. Выпуск X. - Чернигов, 1913. - С. 110.
- 9 ДА Сумской области. - Ф. 818, оп. 1, спр. 21, арк. 28.
- 10 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1208, арк. 522-591.
- 11 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1208.
- 12 Труды Черниговской Губернской Архивной комиссии. Выпуск X... - С. 110. ДАЧО. - Ф. 133. Оп. 1, спр. 205, арк. 5.
- 13 Гербільський Г. Ю. Українські козацькі полки і українське ополчення в боях Вітчизняної війни 1812 року.//Наукові записки Львівського університету. Т. XXV/-1953, - серія історична. Випуск 5 - С. 98. ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 198, арк. 5.
- 14 Абаліхін Б. С. Український народ....К; 1962. - С. 31. Абалихин Б.С....//ИЗ - т. 72. - С. 101, 104.
- 15 Абалихин Б. С. О стратегическом плане Наполеона на осень 1812 г.// Вопросы истории. - 1985. - № 2. - С. 76.
- 16 Народное ополчение в Отечественной войне 1812 г. Сборник документов под редакцией Л. Г. Бескровного. М., 1962. - С. 435.
- 17 Там само. С. 443.
- 18 Абаліхін Б.С. Укр. народ... - К.; 1962. - С. 51.
- 19 Гербільський Г. Ю. Вказана праця. - С. 103.
- 20 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 145.
- 21 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 255-255 зв.
- 22 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 255-255 зв.
- 23 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 178-179.
- 24 Стрельський В. І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р. - К.; 1953. - С. 29.
- 25 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 188, арк. 396-397.
- 26 Російський державний історичний архів. - Ф. 1343, оп. 34, спр. 444, арк. 8 зв.
- 27 РДІА (Санкт-Петербург). - Ф. 1343, оп. 34, спр. 444, арк. 9-10 зв.
- 28 Труды ЧГАК. Выпуск X....- С. 136.
- 29 Труды ЧГАК. Выпуск X....- С. 135.
- 30 РДІА (Санкт-Петербург). - Ф. 1343, оп. 26, спр. 3134, арк. 4-10.
- 31 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1628, арк. 14.
- 32 ДАЧО. - Ф. 128, оп. 1, спр. 1628, арк. 29, 102, 137, 370-395.
- 33 Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. I-II - СПб, 1901.
- 34 ДАЧО. - Ф. 133, оп. 1, спр. 215, арк. 581, 942-953.

Микола Міткевич

МИКОЛА КИБАЛЬЧИЧ — РЕВОЛЮЦІЙНИЙ НАРОДНИК, ВЧЕНИЙ

Микола Кибальчич народився в сім'ї священика 19 жовтня 1853 року¹ в місті Коропі Кролевецького повіту Чернігівської губернії. У сім'ї, крім найменшого Миколи, було ще четверо дітей - Степан, Ольга, Катерина, Тетяна і Федір.

Батько Миколи Іван Йосипович Кибальчич був людиною спокійною, задумливою, майже суворою. Любив пісні і сам добре співав. Багато читав. Передплачував журнали. Своєю освіченістю він відрізнявся від інших коропських попів і особливої дружби з

ними не водив.

Найчастіше бував у небагатого поміщика міста Понорниці - жінчиного родича Сільчевського і користувався його багатою бібліотекою. У домі Кибальчичів теж була досить пристойна бібліотека, що складалася з кращих творів російських та іноземних авторів. Пізніше це відіграло важливу роль у вихованні Миколи Кибальчича.

Душею сім'ї була мати. Вона глибоко цікавилася інтересами і переживаннями своїх дітей, уміла вчасно кожного з них підтримати, захистити і приголубити, а коли треба, по-доброму спинити і незлобливо покарати. Діти любили матір, а суворого батька боялися.

Незабаром після народження Миколи мати захворіла. Хвороба прогресувала, і в 1856 році вона вже не вставала з ліжка. Вважаючи себе хворою на туберкульоз, дуже боялася заразити дітей, тому ізолювала себе, і дітей не пускали до матері. З цього часу вони були позбавлені її ласки.

Старші діти поїхали вчитися у Новгород-Сіверський, Чернігів, Київ, а молодші Федір і Микола - залишилися з хворою матір'ю та суворим батьком. Особливо гостро переживав втрату материнської ласки Микола, хлопчик з ніжною, чутливою душею, не по літах вразливий і тямущий.

Родину Кибальчичів у Коропі часто відвідував їхній родич Максим Іваницький. Дуже скоро Миколка став його улюбленцем. Коли той гостював у сім'ї Кибальчичів, хлопчик залишав друзів, іграшки й забави і не відходив від нього.

Скінчилося тим, що Іваницький за згодою Миколиного батька та хворої матері забрав хлопчика до себе в село Мезин.

З шести років аж до вступу в Новгород-Сіверське духовне училище він майже весь час жив там.

Дід легко розумів інтереси і турботи Миколи, розмовляв з ним серйозно і по-товариському, як рівний з рівним, давав цікаві й зрозумілі пояснення, а якщо виникали розходження і суперечки з приводу чогось, він терпляче, без роздратування вдало поставленими запитаннями та узагальненнями підводив Миколу до правильного висновку.

Ці вправи з логіки стали улюбленим заняттям хлопчика. Дід намагався познайомити і здружити Миколу з дітьми мезинських селян. Дітей у великих селянських сім'ях, де звичайно бувало їх по восьмеро-десятеро, вже з шести-семи років привчали до роботи: бавити молодших братів і сестер, пасти телят, овець, гусей, полоти городи, а з дев'яти-десяти років жати, гребти, возити з поля врожай, а на поле - гній, доглядати за худобою тощо. Хлопчики, крім того, вночі водили пасти коней і виконували іншу роботу по господарству.

Товаришування з селянськими дітьми розвинуло у Миколи дисциплінованість, свідоме ставлення до своїх обов'язків, повагу і безмежну любов до людей праці.

До школи Миколка і дід були нерозлучні. Вони разом спали та обідали, разом працювали на пасіці, в садку, на городі, разом їздили на риболовлю, купалися в Десні, ходили в ліс по гриби. Хлопчик бував і під час розмов діда Максима з селянами, так само широко ставлячись до них, як і він.

Узимку дід і Микола разом столярували, готуючи вулики для пасіки, рубали дрова, топили піч, удосконалювали свої знання з французької та німецької мов. Цих мов Миколу почала вчити мати, коли йому було всього лише три роки.

Дід сам багато читав і прищепив Миколі любов до читання, навчив його обдумувати прочитане.

У неділю та святкові дні до Максима приходили його приятелі-односельчани, говорили про звірства поміщиків.

Хлопець бував при цих розмовах, уважно до них прислухався, а коли залишався на самоті з дідом, засипав його запитаннями. Миколку хвилювало все: і жорсткість поміщиків, і несправедливе ставлення їх до кріпаків. Над усім цим він задумувався, намагався якомога більше узнати. Дід старанно допомагав йому в цьому і був незамінним, вмілим та люблячим учителем і вихователем. Дбав не тільки про розумовий розвиток, а намагався виховати у хлопчика волю, кмітливість і сміливість. Він говорив Миколі:

- Знай, що навіть невелика сила подесеряється сміливістю.

Микола не міг терпіти, коли дужий кривдив слабшого. В таких випадках хлопчик

кидався на захист скривдженого.

Іваницький часто їздив у Понорницю до свого приятеля Петра Сільчевського, освіченої, прогресивно настроєної людини, і завжди брав із собою Миколу, який подружився з сином Сільчевського - Мікою, як звали хлопця в дитинстві.

Настав час вступу до школи. Максимові Іваницькому не хотілося розлучатися зі своїм улюбленцем, але віддати його в Мезинську школу він також не хотів, бо вчителька була драгівлива і зла. Вона не любила дітей і немилосердно біла їх, а через це навчання дітям давалося погано.

Тому Максим відвіз Миколу в Конятин до свого родича, у якого теж був син Микола. Незабаром хлопчики подружили і успішно вчилися в Конятинській школі.

На літо обидва Миколи приїхали в Мезин до Максима, і це була незручна трійка - «два малих і один старий», як говорили про них сусіди та родичі. Протягом літа трійка працювала на пасіці, в садку, на городі, ходила на риболовлю, в ліс, читала, вдосконалювала знання з іноземних мов.

На початок наступного навчального року в Мезинську школу прибула нова вчителька, молоденька дівчина, сповнена бажання служити народові. Вона заприятелювала з Максимом Іваницьким, користувалася його порадами і допомогою в організації виховної роботи і незабаром школа знову стала зразковою.

Цієї зими Микола Кибальчич навчався вже в мезинській школі. Вчився блискуче. Він вражав усіх своїми здібностями. Закінчив початкову школу весною 1864 року і на вимогу батька повернувся в Короп. Він почав готувати Миколу і Міку Сільчевського до вступу в навчальні заклади.

У серпні 1864 року Іван Йосипович Кибальчич сам одвіз хлопчиків у Новгород-Сіверський.

Поширена думка, ніби М. Кибальчич вступив у 1864 році в перший клас Новгород-Сіверської гімназії, де безперервно навчався до закінчення її в 1871 році. Підставою для цієї думки були спогади друга дитинства Кибальчича Д.Сільчевського.

Він написав ці спогади у 1919 році, тобто через 55 років після вступу до гімназії. Чи то тривалий відрізок часу між подіями і написаними про них спогадами, чи інші причини викликали деяку неточність.

Насправді ж було не так. Через кілька днів після прийняття Кибальчича до гімназії він заступився за хлопчика, якого кривдив старший гімназист. Микола шулікою налетів на кривдника, збив його з ніг. Гімназист виявився племінником місцевого справника, який негайно поскаржився директорові гімназії, привівши до нього побитого племінника. Директор викликав Кибальчича. Перед ним став маленький, худенький десятирічний хлопчик.

Директор здивувався.

- Чого ж ти, такий великий і дужий, піддався такому малому? - запитав він здорованя.
- А він наскочив несподівано,- відповів той, почервонівши.
- Він - боягуз, нападає тільки на тих, хто не може дати задачі. Він кривдив слабшого, а я не міг цього стерпіти і заступився,- розтягуючи слова, промовив Кибальчич.

Симпатії директора були явно на боці маленького, сміливого Кибальчича, але він розумів, що конфлікт необхідно загладити. Тим паче, що Кибальчич заступився за єврейського хлопчика.

Директор заспокоїв справника, пообіцявши покарати винуватця. Того ж дня він викликав Миколиного батька, який іще не поїхав додому, і запропонував йому «добровільно» забрати сина з гімназії. Миколу за заявою батька виключили з гімназії.

Одразу ж він був зарахований учнем нижчого відділення Новгород-Сіверського духовного училища, яке й закінчив 1867 року.

Щоденні уроки в духовному училищі тривали чотири години з десятихвилинною перервою після кожного. Головна увага приділялася латинській та грецькій мовам, яким відводилося щодня два уроки. На інших уроках вивчали закон Божий, катехізіс, богослуження, російську мову й арифметику.

Микола Кибальчич і тут вражав усіх своїми здібностями і розвиненістю. Вчився він добре, але його не задовольняли напрям і обсяг навчання.

Міка Сільчевський у цей час навчався в гімназії. За порадою його матері Кибальчича поселили на учнівській квартирі по Губернській вулиці поруч з квартирою, де жила сім'я Сільчевських. Микола і Міка щодня зустрічалися, їхня давня дружба не тільки не

згасла, а навіть зміцніла.

Вони разом готували уроки, причому Микола, допомагаючи товаришеві, виконував і ті завдання, які давали в гімназії. Особливо серйозно Микола вивчав по курсу гімназії природничі науки.

Увесь вільний час Микола приділяв читанню, цікавився піротехнікою. Він виготовляв «бенгальські вогні», ракети, «буряки», «вогняні млини» та інші феєрверки і дуже цим захоплювався.

До товаришів по училищу Кибальчич ставився доброзичливо й уважно, завжди був готовий допомогти й поділитися останнім. Коли якийсь бешкетник чіплявся до нього, то зустрічав у погляді великих блакитних очей Миколи таке лагідне здивування й дружельюбність, що в того відразу зникав запал. Микола ніколи ні на кого не сердився і, здавалося, що взагалі він не вміє цього робити.

На різдвяні та великодні канікули Кибальчич їздив до батька у Короп, куди з'їжджалися в цей час старші брати й сестри. А літні канікули, як і раніше, проводив у Максима Іваницького в Мезині. Сюди часто приїздив і Микола Іваницький. Коли на заливних луках річки Сейму наставала косовиця, трійка їздила допомагати косити сіно у село Спаське Крелевецького повіту до старшого Максимового сина - Івана. Звичайно, в цей час сюди з Коропа, Конятина, Головеньок і Риботина приїздили родичі, молодь, яка навчалася.

Тоді Микола щедро палив феєрверки, виготовлені ще взимку, в училищі. Приїжджаючи на канікули та релігійні свята додому, хлопець не лише категорично відмовлявся одвідувати церкву, а й намагався переконати батька в тому, що відправлення богослужінь і треб суперечать сумлінню. На цьому ґрунті між ними виникали часті й дуже гострі конфлікти.

У 1867 році Микола закінчив духовне училище і хотів продовжувати освіту в гімназії, але Іван Йосипович категорично заборонив, і юнак змушений був стати слухачем нижчого відділення Чернігівської духовної семінарії.

Влітку 1869 року стосунки між Миколою і батьком украй зіпсувалися. Часто годинами батько і син дискутували на тему існування Бога. Але ці диспути не переконали жодну з сторін і скінчилися розривом. Батько заявив Миколі, що не вважає його за сина, нехай іде з батьківського дому і не розраховує на матеріальну підтримку. Тоді Микола пішки добрався в Конятин до свого родича Маркела Іваницького і наприкінці літа разом із його сином Миколою поїхав у Чернігів. Там Микола Кибальчич подав прохання педагогічній раді духовної семінарії, щоб його взяли на «казенне утримання». Педагогічна рада відмовила, мотивуючи тим, що Микола має заможного батька.

Це дало привід Кибальчичеві залишити семінарію. Він поїхав у Новгород-Сіверський, блискуче склав іспити і вступив до шостого класу гімназії, де у цей час учився Міка Сільчевський. Дружба, яка припинилась два роки тому, відновилася з новою силою.

За рекомендацією Петра Сільчевського - батька Міки, новгород-сіверський предводитель дворянства Судієнко взяв Кибальчича за репетитора для своїх дітей. У домі Судієнка йому надали кімнату, харчування і невелику платню. Тут він жив до закінчення гімназії і від'їзду до Петербурга.

Науки з гімназичного курсу Кибальчич засвоював без особливих зусиль. Але найбільші здібності він виявив у математиці та природничих науках. Його дитяче захоплення піротехнікою і феєрверками минуло, натомість посилювався інтерес до глибокого вивчення хімії. Він багато читав кількома мовами.

Німецькою та французькою Кибальчич володів досконало. Знання англійської мови, яку самостійно вивчив, було теж достатнім для читання в оригіналі творів англійських авторів. Але в гімназії гостро відчувалася нестача цікавих книжок.

Гімназична бібліотека складалася з кількох сотень видань переважно релігійного та повчального змісту. Вони не задовольняли інтересів гімназистів. Діставати літературу десь в іншому місці було важко і заборонялося гімназичними правилами.

Кибальчич разом з групою передових гімназистів організував нелегальну бібліотеку. Члени бібліотечного гуртка вносили гроші, на які виписували з Москви, Петербурга та інших міст книжки і періодичні видання.

Микола Кибальчич ще в дитинстві, коли жив у діда Максима, близько бачив злидні і безпросвітне горе народу, його страждання, непосильну працю і знущання поміщиків над селянами. Вже тоді його серце сповнилося співчуттям до скривджених і ненавистю

до кривдників.

Тому читання творів Некрасова з підпільної гімназичної бібліотеки справляло на Кибальчича особливо сильний вплив. Він почав захоплюватися соціально-економічною та політичною літературою, вивчав історію революційного руху і зайнявся пропагандою передових тоді суспільних і політичних ідей.

За редакцією Миколи Кибальчича і з участю Дмитра Сільчевського та С.Томашевського в гімназії видавався нелегальний рукописний журнал «Винт», що виходив один раз на 2-3 тижні. Про тогочасні настрої Кибальчича свідчили його статті, розміщені в цьому журналі: «Про селянські повстання під проводом Степана Разіна, Омеляна Пугачова», «Про французьку революцію кінця XVIII століття».

Скінчився 1869/70 навчальний рік. Кибальчич як перший учень перейшов у сьомий, останній клас гімназії.

У серпні 1871 року Кибальчич поїхав до Петербурга складати конкурсні іспити в інститут інженерів шляхів.

Цей інститут, заснований у 1809 році, до 1864 року був першим вищим технічним навчальним закладом у Росії. Курс навчання тривав чотири роки, викладання проводилося французькою мовою. З прийняттям нового положення у 1864 році він став формально відкритим, з п'ятирічним курсом навчання. Проте ще до 1871 року в інституті збереглися старі традиції, і він залишався фактично привілейованим навчальним закладом.

Сюди приймали дітей дворян, поміщиків. Дітей різночинців, духівництва, а тим більше селян у цей інститут не брали, хоч і допускали до конкурсних іспитів.

Кибальчич блискуче склав конкурсні іспити. Професори-екзаменатори, зацікавившись ним, після запитань, передбачених програмою, довго розмовляли з юнаком і були вражені його розвиненістю, глибокими знаннями, кмітливістю і логікою висновків. Незважаючи на це, в списках зарахованих у число студентів інституту Кибальчич свого прізвища не знайшов. І лише на настійну вимогу професорів-екзаменаторів 19 вересня 1871 року його було зараховано студентом інституту.

Того ж 1871 року разом з Миколою вступили до інституту шляхів Валеріан Осипський і Микола Морозов - майбутні революціонери. Дружба з ними і їхній вплив сприяли розвиткові революційних переконань Кибальчича і пізнішому вступу його в народницьку організацію.

Петербурзький інститут інженерів шляхів за якістю викладання та складом професорів був одним з найкращих навчальних закладів Росії. Кибальчич з його невтомним прагненням до знань одразу поринув у вивчення улюблених предметів: математики, фізики, хімії, нарисної геометрії, креслення. Його здібності й старання були помічені керівництвом інституту. Як обдарованого студента Кибальчича звільняли від сплати за слухання лекцій і кілька разів видавали йому одноразову грошову допомогу в сумі 10-15 карбованців.

Лекції, робота в лабораторії і читання соціально-економічної літератури забирали весь його час. Це були роки розвитку народницької ідеології. Ідеї служіння народові і «ходіння в народ», що захопили значну частину студентства, не обминули й Миколи Кибальчича. Зерно, посіяне ще в гімназії творами Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Писарєва, Некрасова та інших, дало добрі сходи.

Проте майже всі студенти інституту інженерних шляхів належали до імущих класів. Це були діти поміщиків, великих урядовців, купців. Такий класовий склад студентів зумовлював їхній світогляд і негативне ставлення до ідеї допомоги нездоланому народові, селянству, економічно скривдженому реформою 1861 року.

Природно, що серед студентів інституту інженерних шляхів суспільно-політичні погляди Кибальчича не зустріли співчуття. Ближче в цьому відношенні він зійшовся з студентами університету і Медико-хірургічної академії, де були його товариші по навчанню у Новгород-Сіверській гімназії і де ідея «ходіння в народ» знайшла багатьох послідовників.

Перспектива роботи інженером шляхів не обіцяла Кибальчичеві близького зв'язку з народом, і він починає думати про зміну спеціальності і про перехід в інший навчальний заклад.

Літні канікули 1872 і 1873 років Микола Іванович проводив у Чернігівській губернії, спочатку у батька в Коропі, а потім їздив давати уроки, готуючи дітей місцевих жителів

до вступу в гімназію.

Повернувшись до Петербурга, Микола остаточно вирішує перейти навчатися у Медико-хірургічну академію. Він подав заяву про це, її задовольнили, і 25 серпня 1873 року він був відчислений з третього курсу інституту інженерів шляхів, а 15 вересня вступив на перший курс Петербурзької медико-хірургічної академії.

Активної участі в політичних гуртках і товариствах Микола Кибальчич у цей час не брав. Проте саме тоді під впливом революційної літератури зміцнилися його соціалістичні переконання. Він почав співробітничати в періодичних виданнях, зокрема для журналу «Здоров'є» перекладав з іноземних мов статті з медицини та гігієни.

Медико-хірургічна академія була підпорядкована військовому міністерству. Вона мала готувати спеціалістів для армії та флоту, але фактично випускала лікарів взагалі.

Підготовка кадрів перебувала в академії на досить високому рівні. Там викладали лікарі М. І. Пирогов, І. М. Сеченов, С. П. Боткін, фізики В. В. Петров і М. Г. Єгоров, хіміки М. М. Зинін, О. П. Бородин.

Відомий професор фізики В. В. Петров обладнав у академії перший у Росії фізичний кабінет, що пізніше став великим науковим центром. Тут він на 11 років раніше за Деві відкрив вольтову дугу і явище електролізу. Професор Зинін - засновник російської хімічної школи - прославив академію синтезом аніліну. Це відкриття російського вченого проклало шлях до створення нітрогліцеринових речовин.

Навчання проводилось у поєднанні теорії з практикою, завдяки чому академія вигідно відрізнялася викладанням медицини в закордонних навчальних закладах, де переважало навчання абстрактно-теоретичне.

Викладання природничих наук теж проводилося практично: студенти працювали в лабораторіях.

Багато талановитих викладачів академії уже тоді стояли на матеріалістичних позиціях, вимагали обґрунтування наукових висновків на дослідах і фактах, а свої дисципліни намагалися наблизити до практики медицини.

Крім наук по курсу, Кибальчич у цей час працював у студентських гуртках самоосвіти, займався політико-економічними питаннями, з яких читав реферати.

Студенти академії в основному були діти купців, міщан, сільського духівництва і зрідка селян. Це була нова парость інтелігенції, яка вносила в життя академії демократичний дух, активізувала участь студентства в громадському і революційно-демократичному русі.

Здебільшого студенти жили бідно. Особливо відчували скруту слухачі перших двох курсів. З третього частина студентів уже забезпечувалася стипендією.

Починаючи з 1863 до 1870 року медики поряд з студентами технологічного інституту та університету склали найпередовішу частину петербурзької революційної молоді. Вони брали активну участь у всіх великих студентських заворушеннях і демонстраціях. Багато студентів знавало за це репресій.

Однокурсник М. Кибальчича по Медико-хірургічній академії М. Р. Попов у спогадах про спільні роки навчання пише: «влаштовували збори молоді, де обговорювалися питання, що їх ставили життя і література, де читали реферати з суспільних питань, читали літературу, одержану контрабандою з-за кордону.

Перший такий гурток, в якому я був членом, збирався на Кронверському проспекті, в квартирі Кибальчича. Цей гурток мав вироблену програму з суспільних питань, за якою кожен член гуртка брав на свій вибір ту чи іншу тему й готував реферат. По неділях та четвергах ці реферати читали, обговорювали; обговорення ці часто переходили в гарячі суперечки, що часом тривали до півночі».¹

Спочатку в інституті шляхів, а головню в Медико-хірургічній академії, Кибальчич потрапив у атмосферу пристрасних суперечок про те, як допомогти народові вирватись із злиднів і хронічного голодування та вийти на шлях широкого розвитку людства. Від природи людина спокійна, нічим незворушна, із задатками кабінетного вченого, він почав вивчати політичну економію і виробляти свій революційний світогляд.

Навчальний 1874/75 рік у Петербурзі минув у напруженій роботі. Микола Кибальчич багато писав і перекладав з іноземних мов.

У цей час захоплення ідеєю «ходіння в народ» зросло, і він дедалі частіше замислювався над тим, що краще: негайно кинути академію і зайнятися соціалістичною пропагандою чи залишитися в академії і служити народові потім як лікар. Про це пізніше, на допиті,

він говорив: «Ще коли я був студентом Медико-хірургічної академії, у мене склалися соціалістичні переконання на основі читання нелегальних творів; це було в той час, коли в Петербург почали проникати з-за кордону соціально-революційні видання журналу «Вперед», статті Бакуніна та інші. А втім, ці видання мали значення тільки для вироблення моїх переконань у соціалістичному відношенні; вони викликали в мене ряд питань, для розв'язання яких я повинен був звернутися до легальних творів. Легальні твори дали мені факти, які підтвердили ті висновки щодо російської дійсності, які я зустрів у соціалістичній літературі. Що ж до моєї діяльності відповідно до моїх переконань, то тоді я ще не виробив для себе певного плану. Я вагався між вирішенням кинути академію і йти в народ для соціалістичної пропаганди і бажанням залишитися в академії і пізніше служити справі партії як лікар»².

У жовтні 1875 року петербурзька поліція зробила обшук на квартирі, в якій жив Микола. Під час обшуку були знайдені пачки із забороненою літературою. Після обшуку М.І. Кибальчича заарештували.

Після арешту він місяць просидів у Петербурзі, у будинку попереднього ув'язнення при III відділі. В листопаді 1875 року його перевезли в київський тюремний замок (на Лук'янівці), де тримали понад два роки.

У Києві знову почалися допити, очні ставки, протоколи.

Микола Кибальчич на допитах тримався спокійно, з гідністю, і жандармерії в слідчих матеріалах не вдалося довести, що він провадив умисну пропаганду серед населення.

Отже, ні петербурзька жандармерія, яка цікавилася, від кого Кибальчич одержав пачки з нелегальною літературою, ні київська, так нічого і не добилися.

На час перебування в тюрмі М. І. Кибальчич, як і багато народників, вважав, що революція може відбутися тільки тоді, коли через пропаганду революційних ідей населення царської Росії у своїй більшості засвоїть соціалістичний світогляд. Та ось він дізнався про план одночасного здійснення у багатьох містах терористичних актів. Кибальчич дуже зрадив... У київській в'язниці перебував і революціонер Л. Дейч. Тут відбулося їхнє перше знайомство, яке пізніше переросло в дружбу. Незабаром Дейча перевели в той коридор, де була камера Кибальчича. Це дало їм можливість частіше бачитись, вести розмови. Дейч розповів Кибальчичу про незвичайні властивості нітрогліцерину і плани, що виникли у зв'язку з цим, південного та північного гуртків «бунтарів» разом здійснити ряд великих терористичних актів і цим подати сигнал до революції в Росії. «Оце було б добре! Оце було б прекрасно! - вигукнув він.- Адже, знаєте, така справа цілком реальна. Якби я не пішов на каторгу, то обов'язково зайнявся б вивченням властивостей нітрогліцерину», - казав він з деяким сумом у голосі. Дружба і зустрічі Кибальчича і Дейча продовжувалися завдяки тому, що тюремним наглядачем у цьому коридорі був пізніше відомий революціонер М. Фроленко, який поступив на службу в Лук'янівську в'язницю, щоб організувати втечу в'язнів Дейча, Стефановича і Бохановського. Так, у тюрмі, під впливом близьких стосунків з революціонерами, усвідомлюючи, що самої пропаганди не досить, М. Кибальчич шукав шляхів до революційних дій. Жадоба знань, захоплення науками і незвичайна працездатність не залишали Кибальчича і тут. Він увесь час працював, наполегливо вивчав «Капітал» К. Маркса, вдосконалював свої знання з англійської мови, вивчав медицину, сподіваючись лікувати людей у Сибіру, куди чекав висилки.

У лютому 1878 року М. Кибальчичеві, нарешті, повідомили, що його справа призначена до слухання у судовому засіданні на 1 травня 1878 року.

У той час усі справи політичного характеру розглядало особливе присутствіє правлячого сенату в Петербурзі. На початку березня 1878 року Кибальчича з київської тюрми відправили у петербурзький будинок попереднього ув'язнення. Везли його через Курськ і Москву. Подорож тривала понад три тижні. Наближався день суду - 1 травня. Кибальчич попросив собі в захисники Олександра Олександровича Ольхіна, який користувався великим довір'ям революціонерів як талановитий адвокат, близький до них своїми революційними настроями.

Особливе присутствіє правлячого сенату не змогло визнати доведеним звинувачення М. І.Кибальчича в зловмисній пропаганді революційної літератури, яке на нього зводила жандармерія. А за зберігання «Казки про чотирьох братів» засудило його до одного місяця ув'язнення (це після того, як він пробув у тюрмі близько трьох років). Крім того, Кибальчич протягом року повинен був перебувати під наглядом поліції.

Таким чином за час перебування Миколи Івановича у в'язниці визначилися його політичні переконання. За вдачею більше схильний до мирної, культурної роботи, він став рішучим прихильником революційної боротьби.

Сьомого червня 1878 року М. І. Кибальчич вийшов із в'язниці і поїхав у рідні місця, в Чернігівську губернію. Він побував на могилі батька, відвідав брата Федора, сестер Ольгу та Катерину, родичів Іваницьких у селах Спаському й Конятині.

У липні 1878 року М. Кибальчич повернувся до Петербурга. Тут він зайнявся глибокою науковою підготовкою до тієї ролі, яку добровільно взяв на себе перед виходом з в'язниці.

Він вивчав хімію, особливо властивості вибухових речовин, перечитав усе, що було видано з цього питання російською, німецькою, французькою та англійською мовами; робив безкочечні досліди, ризикуючи життям, бо при найменшій помилці міг злетіти в повітря разом з квартирою.

Щодня могли чекати поліцію. Це також загрожувало смертю.

Але Кибальчич наполегливо і невпинно працював над вивченням вибухівки, а через деякий час у домашніх умовах почав виробляти нітрогліцерин, динаміт та інші вибухові речовини.

А тим часом свавілля поліції і жандармерії щодо революціонерів набирало дедалі жорстокіших форм. Шеф жандармів генерал Мезенцев своєю владою відправив на заслання осіб, виправданих судом по «процесу 193-х». Це викликало гнів і обурення широкої громадськості. Мезенцев за це поплатився життям. 4 серпня 1878 року в центрі Петербурга на багатолюдній Михайлівській площі йому було завдано смертельного удару кинджалом. Підполковник, який супроводжував Мезенцева, спробував затримати убивцю, але той скочив у прольотку і зник.

Після вбивства Мезенцева вийшла брошура під назвою «Смерть за смерть». У ній говорилося: «Ми оголошуємо всім, що шеф жандармерії справді вбитий нами, революціонерами-соціалістами. Повідомляємо також, що це вбивство як не було першим фактом такого роду, так не буде й останнім, якщо уряд уперто відстоюватиме збереження нині існуючої системи. Це уряд штовхнув нас на той кривавий шлях, на який ми стали»¹.

Царський уряд відповів новими репресіями, арештами, засланнями. Особам, які притягалися до судової відповідальності у політичних справах, було заборонено проживати в Петербурзі.

Це змусило М. Кибальчича перейти на нелегальне становище. Він став зватися Василем Агатескуловим. Щоб приховати перехід на нелегальне становище, Кибальчич виписався у Москву, а насправді залишився у Петербурзі. Міністр внутрішніх справ 19 грудня 1878 року в циркулярі таємно повідомив усіх губернаторів, що син попа М. І. Кибальчич, який перебуває під наглядом поліції, відмітився, ніби вибув до Москви, але туди не приїздив. Пропонувалося знайти неблагонадійного, тут же описувалися його прикмети.

Та поліція не знайшла Кибальчича. Він же продовжував вивчати властивості вибухових речовин і практично освоювати їх виробництво в домашніх умовах. На це в нього пішов рік.

На початку 1879 року боротьба революціонерів з царським урядом досягла найвищого напруження. Між ними розпочалася справжня війна.

М.І. Кибальчич усвідомлював, що залишатися в такий напружений час остеронь активної революційної боротьби не можна. Через революціонера О.О.Квятковського він запропонував свої послуги революційній організації.

У цей час незгоди в організації «Земля і воля» привели до створення терористичної групи з молоді, що називала себе «Свобода або смерть».

Ця група прийняла пропозицію М. І. Кибальчича і на конспіративній квартирі С. Г. Шпряспа та Г. В. Якимової в Басовому провулку організувала навчання з виготовлення в дуже маленьких дозах нітрогліцерину та динаміту в домашніх умовах.

Майже одночасно з цим на Троїцькій вулиці була влаштована майстерня вже з виробництва нітрогліцерину, динаміту та інших вибухових речовин у більших масштабах. Для роботи в майстерні необхідні були значні кошти. Група «Свобода або смерть» одержала на цей час від свого члена Н.С. Зацепіної її придане - 20 тис. карбованців. Це дало можливість обладнати лабораторію та майстерню.

Талановитість М.І.Кибальчича вражає своєю різнобічністю і багатогранністю. Крім глибоких знань і винахідництва в галузі хімії, він був яскравим публіцистом і пропагандистом соціально-економічних знань.

Співробітники журналів, у яких працював Микола Іванович, вважали його людиною поміркованих поглядів.

Як же вони здивувалися, коли довідалися після замаху на царя Олександра II 1 березня 1881 року, що їхній аполітичний, спокійний Самойлов - співучасник убивства царя, винахідник бомб, призначених для цього, завідувач «пекельної лабораторії» «Народної волі», постачальник вибухових речовин і запалів, хазяїн підпільної друкарні.

Про арешт М.Кибальчича міністр внутрішніх справ граф Лоріс-Меліков 20 березня 1881 року доповідав цареві Олександрю III:

«Сьогодні вранці з таємного відділу градоначальства доставлений затриманий 17 березня на Ліговці відомий злочинець Кибальчич, син священика, колишній студент Інституту інженерних шляхів, а потім імператорської Медико-хірургічної академії, який готував вибух царського поїзда під Одесою в 1879 році. Допитуваний сьогодні Кибальчич признався, що він - техник, який виготовляв металеві снаряди для замаху 1 березня, а також виявлені на Тележній вулиці; що раніше брав участь у виготовленні динаміту для всіх замахів протягом 1879 року і займався тією ж справою у 1880 році. Допит продовжується.

Прокурор судової палати вважає за необхідне притягнути його як одного з головних злочинців до судової відповідальності з Желябовим, Перовською та іншими. Для закінчення дізнань не пізніше завтрашнього дня взяти всі заходи»¹.

На питання про участь у замаху на життя імператора в листопаді 1879 року під полотно Московсько-Курської залізниці, в Олександрівську Катеринославської губернії, а також у підготовці, яка робилася до подібного ж замаху в Одесі, М. Кибальчич відповів так: «Про всі заходи на життя імператора восени 1879 року, що замишлялися, я знав, але активну участь брав тільки в одеській підготовці. Участь моя у ньому виразилася в тому, що я мав квартиру в Одесі, на Катерининській вулиці, в будинку, номера якого я точно не пам'ятаю, під прізвищем Іваницького і зберігав у себе речі, необхідні для здійснення вибуху. Я жив із жінкою, справжнього прізвища якої не знаю, а називав її тим ім'ям, яке було зазначене в документі. Про моїх співучасників у підготовці одеського вибуху я показувати не бажаю.

Щодо подій 1 березня 1881 року і підготовки до них я про свою участь маю показати таке: я визнаю, що зробив усі частини як тих двох металевих снарядів, що були кинуті під карету імператора, так і тих, що пізніше були захоплені на Тележній вулиці»¹.

Допити М.І. Кибальчича закінчилися 21 березня. Обвинувальний акт вручили йому 23 березня.

Вирок над «першомартовцями» суд оголосив 29 березня 1881 року о 6-й годині 20 хвилин ранку. Андрій Іванович Желябов, Софія Львівна Перовська, Микола Іванович Кибальчич, Тимофій Михайлович Михайлов, Гєся Мирівна Гельман і Микола Іванович Рисаков були засуджені до страти через повішення. М. Кибальчич знав, що суд винесе йому смертний вирок. Він також знав, що у жодному разі не проситиме царський уряд про помилування. Отже, після суду смерть неминуча.

Але він ще не зробив головного у своєму житті. Він ще не оформив ідеї, яка визрівала протягом багатьох років, - ідеї будови реактивного літального апарата - і не розповів ще про нього людям.

М. І. Кибальчич знав, що задум використання сили вибухових газів для двигуна ще нікому в світі не спадав на думку. Він переконаний, що ця ідея правильна і практично здійсненна. Необхідно, щоб вона стала надбанням батьківщини, надбанням людства.

Треба поспішати, щоб за чотири дні, які залишилися до суду з неминучим смертним вироким, не тільки скласти у в'язниці проект реактивного літального апарата, але й устигнути передати цей проект ученим і одержати їхній висновок.

І Микола Іванович поспішав. У камері не було паперу. Тоді він поламаним гудзиком пише і креслить свій проект на стіні одиночної камери. І вимагає паперу. Папір дали. Він переписує свій проект. Для цього потрібне було напруження думки і енергії. Та розпочатий у день останнього допиту - 21 березня - проект був готовий 23 березня. Ще є час для його наукової апробації.

Проект М. І. Кибальчича є сміливою спробою винахідницької думки підійти до розв'язання важливих теоретичних і практичних проблем, зв'язаних з польотом важчих за повітря реактивних літальних апаратів.

Технічна суть проекту М. І. Кибальчича полягала в тому, що літальний апарат

рухається під дією сили реакції, яка виникає від виштовхування з нього з певною швидкістю частини задалегідь заощадженої маси. Рух за рахунок виштовхування частини власної, а не позиченої ззовні маси робив апарат незалежним від навколишнього середовища, вільним від необхідності мати для початку руху опору на землі чи в повітрі і, таким чином, придатним для міжпланетних та міжзоряних польотів.

У своєму проєкті М. І. Кибальчич запропонував використати з метою літання апарат з ракетним двигуном. Він зазначав, що замість одного двигуна можна застосувати два. Один з них має бути розміщений у вертикальній площині і призначатися для урівноваження ваги апарата і пересування його по вертикалі. Розміщений у горизонтальній площині другий двигун забезпечуватиме політ у потрібному напрямку по горизонталі.

При знайомстві з проєктом Кибальчича і зараз вражає не стільки сам літальний апарат, скільки той розмах наукової думки, яка викладається у пояснювальній записці до проєкту.

Історія мрії людини, що переносить її у міжпланетні простори, губиться у мороці віків. Греки створили прекрасний міф про політ до Сонця Ікара. Тисячоліття, які пройшли з дня створення таких міфів, ні на крок не наблизили людство до зірок. З розвитком техніки почали з'являтися проєкти міжпланетних кораблів. Для польоту на інші планети пропонували використати магнетизм Землі, гарматний снаряд, центробіжну силу. Все це були утопії. Лише в проєкті «повітроплавального приладу» М. І. Кибальчича ми знаходимо конкретне розв'язання технічної проблеми міжпланетного польоту.

Заслугою М. І. Кибальчича є також те, що він подав ідею управління літальним апаратом для пересування у бажаному напрямку шляхом установки другого двигуна або нахилом основного двигуна. Ці ідеї знайшли своє конкретне застосування у сучасних вертольотах.

Посіяне М. І. Кибальчичем зерно науки дало небачені досі сходи. Це супутники Землі і Сонця, це польоти російських, українських, американських космонавтів. Український народ свято шанує пам'ять кращих синів своїх. На батьківщині М.І.Кибальчича встановлено монумент, працює музей.

Джерела та література:

- 1 Івашенко В. І., Кравець А. С. Його чекала галактика. - Київ, 1966.
- 2 Лей В. Ракеты и полеты в космос. - М.: Воениздат, 1961.
- 3 Ляшенко Л. М. Революционные народники: Книга для учащихся старших классов. - Москва: Просвещение, 1989.
- 4 Черняк А. Николай Кибальчич - революционер и ученый. - Соцэкгиз, 1960.

Лариса Шаповал

РОЛЬ ВІТЧИЗНЯНОГО ДУХОВЕНСТВА У СПРОБІ ЗДІЙСНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ РЕФОРМ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (1900-1907 рр.)

Упродовж усієї вітчизняної історії, особливо на її переломних етапах, православна церква неодмінно виступала в ролі потужного і впливового фактора, за участю якого відбувалися суспільні процеси фундаментальної ваги. Початок ХХ століття виявився одним із найзмістовніших періодів світської і церковної історії України. Епоха революцій, народних рухів і бурхливих подій, пов'язаних з війною, позначена драматизмом, глибоко сколихнула церковне життя в Україні, вивела його на нову фазу релігійної і соціальної активності.

Незважаючи на ту обставину, що церква в Україні залишилася складовою російської православної організації, вона все одно зберігала специфічні функціональні прояви, що виникли внаслідок проходження загальноросійських тенденцій через призму

національного менталітету, віросповідних традицій та своєрідну атмосферу суспільної життєдіяльності. Це час необмеженої і гарантованої державою православної віросповідної зверхності, перехідна стадія запровадження часткових релігійних свобод за умови відносної віросповідної толерантності. Вітчизняні землі виявилися ареною особливо гострого протистояння православної, католицької та сектантської ідеологій силою самого геополітичного та георелігійного розташування України. З 1900-х років українська православна церква несла на собі тавро не лише духовної, а й політичної ересі, що зливалися з ідеями загальноукраїнського визвольного руху. На початку ХХ століття в Україні було 9 православних єпархій: Київська, Харківська, Херсонська, Волинська, Таврійська, Чернігівська, Катеринославська, Подільська та Полтавська. Духовенство християнських сповідань, за даними перепису 1897 року, по кожній з українських губерній від загальної кількості населення становило: Херсонська - 0,29%, Київська - 0,46%, Полтавська - 0,58%, Чернігівська - 0,5%, Волинська - 0,5%, Харківська - 0,44%, Подільська - 0,46%, а всього по Україні - 0,41%.

Церковним життям в українських єпархіях РПЦ керували 28 єпископів (1 митрополит, 5 архієпископів, 3 єпископи, 19 вікарних єпископів). Наприклад, у Чернігівській єпархії на початку ХХ століття налічувалось 1281 церква (з них 1057 парафіяльних, 20 домових, 18 єдиновірницьких, 186 приписних і цвинтарних) та білого духовенства: протоієреїв - 49, священників - 1032, дияконів - 103, псаломників - 1126. (1).

Наведені цифри свідчать про штат церковного апарату та про великі потенційні можливості його впливу на суспільство. Однак реальність, що стояла за цими цифрами, змушувала непокоїтися багатьох церковних діячів. Це період глибинних політичних процесів, які створювали нову суспільну атмосферу, суттєво впливали на функціонування православних інститутів, стимулювали активність духовенства в соціальній сфері.

На сьогодні досліджені особливості самовизначення духовенства в політичній структурі суспільства, що відбувалося паралельно з виборюванням кліром власного політичного повноправ'я. Характер диференціації духовенства визначався зміщенням на політичні полюси вузькоокресних груп кліру (чорносотенних та консервативних - з одного боку, й радикальних - з другого). Основна організаційно невідкріплена частина духовенства тяжіла до політичного лібералізму, що визначило церковну підтримку буржуазно-демократичних перетворень. А клерикальні тенденції були нехарактерним явищем для православного кліру в Україні.

Метою нашої статті є дослідження еволюції буржуазно-демократичних перетворень у галузі церковних реформ в Україні та ролі вітчизняного духовенства в їх здійсненні.

Після 1905 року переважна частина духовенства підтримувала ліберальні соціально-економічні реформи, а тому усталена в радянській історіографії оцінка церкви як цілком реакційної організації визнана неспроможною. Історія православної церкви в Україні досі залишається однією з найменш досліджених ділянок радянської та української історіографії. У дожовтневий період було створено важливі праці з історії церкви, зокрема «История русской церкви» Макарія (Булгакова) та «История русской церкви» Є.Є. Голубінського. Для них характерне широке застосування джерел, їх критичне засвоєння і науковий аналіз. Церковні історики, що ставили наукові цілі, дотримувались істини апопегетики (Є.Є.Голубінський, Н.Ф.Каптерев - автор двотомної праці «Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович»).

Соціально-політичні процеси в православній церкві, становлення нових відносин між державою і церквою знайшли відображення в історичних дослідженнях 20-х років ХХ століття. У цей період багато громадян нашої держави поривали з релігією, ставали на позиції атеїзму. У пресі з'являлись замітки, статті, нариси, брошури, монографії, в яких висвітлювався зміст державної політики щодо церкви, давалися оцінки тим чи іншим аспектам внутрішньо-церковного життя, аналізувались процеси розмежування в церковному середовищі, ставлення різних груп православного духовенства до влади. Цих питань торкались В.Д.Бонч-Бруєвич, А.В.Луначарський, Е.І.Квірінг, П.А.Красіков, Н.К.Крупська, І.І.Скворцов-Степанов та інші.

У монографіях Я.Щипова, Б.Кандидова, В.Соколова, С.Данилова (2) бачимо спробу розвінчувати «реакційну» політику духовенства, зокрема українського, у період революцій і громадянської війни. У книзі Б.Кандидова основна увага приділяється аналізу масштабів, форм і методів діяльності церковників півдня країни та участі в

революції 1905 року.(2). У монографії В.Соколова використані різні документальні матеріали, статистичні дані, що характеризують розмах участі православного духовенства в громадянській війні, досліджуються економічні та політичні зв'язки церковників з пануючими верствами населення. (22).

Тема участі духовенства в боротьбі проти радянської влади висвітлена в статті В.Фаворського, опублікованій до 10-річчя жовтневої революції.(3).

У більшості праць 20-х років ХХ століття давалась характеристика внутріцерковних процесів, свідками яких були автори, що аналізували ставлення церкви чи окремих груп духовенства до соціалістичного будівництва. Серед них такі, як: Д.Ігнатюк, В.Мізерницький, В.Уласевич (4) та інші. Проблема ставлення православного духовенства на початку ХХ століття до ідей соціалізму також привертала увагу дослідників (5), проте не знайшла всебічного та об'єктивного висвітлення в історико-філософській літературі. Саме в період революції 1905-1907 років боротьба православної церкви проти ідей соціалізму різко активізувалась. Духовенство України в цей час видає цілий ряд книг, у яких піддавалась критиці марксистська теорія. Найвідомішими авторами були богослови І.Айвазов, П.Левітов, М.Степелецький та інші.(6).

Вульгарно-соціологічний, або, як писали в ті роки, «партійно-класовий» аналіз соціально-економічної бази церкви, внутріцерковного життя та відносин духовенства із владою виконував функцію ідеологічного забезпечення репресивної політики держави щодо РПЦ. Ярлик контрреволюційності був тоді міцно навішений на православне духовенство.

Затверджений представниками церковної історіографії пріоритет церковної історії над світською збіднював її і суперечив синтетичному осмисленню. Таким чином, марксистським історикам церкви пропонувалось не тільки звільнити церковну історію від конфесіональності, але й поставити її в контекст світської історії, розглянути в загальній системі історії, визначити місце, вивчити діяльність, соціальну роль та ідеологічні функції руської православної церкви. Проїшли десятиліття після жовтневих подій 1917 року, перш ніж була написана праця Н.М.Нікольського «История русской церкви» (М., 1930). Ця монографія перевидавалась у 1983 і 1988 роках, вона збагатила радянську історичну науку новизною розгляду проблем та стилем наукового мислення і викладу.

Аналізуючи церковний рух в Україні, дослідники звертались до питання про УАПЦ. На початку 20-х років ХХ століття з'явився цикл статей проф. І.В.Сухоплюєва, який завідував відділом Наркомюсту УСРР. Причини розколу православної церкви на тихонівську і автокефальну автор бачив у контрреволюційно-монархічній орієнтації тихонівців, з одного боку, і буржуазно-націоналістичній орієнтації автокефалістів, з іншого (7). Цю точку зору поділяли такі автори, як: В.Блакитний, А.Хвиля, Ю.Самойлович, М.С.Грушевський.

Отже, в літературі 20-х років висвітлені важливі питання державно-церковних відносин, внутрішні процеси в православній церкві в Україні. Але їх розвиток був зупинений, а в 30-х роках ХХ століття характер і зміст літератури про суспільний стан і діяльність православної церкви істотно змінились. У 1927 році були прийняті постанови ВУЦИК про введення в дію Кримінального і Адміністративного кодексів УСРР, які мали ряд статей, що звужували сферу діяльності релігійних товариств. Утверджувалась тенденція, суть якої полягала в суворій регламентації діяльності релігійних організацій і служителів культів, максимальному обмеженні прав і свобод віруючих громадян. Став поширюватися погляд на духовенство як на потенційного чи прихованого ворога радянської влади.

У цих умовах література на релігійну тематику стала втрачати науково-дослідницький характер і перетворилась в один з елементів адміністративно-командної системи. Джерельна база досліджень збідніла, в них переважало цитатництво, описовість, підтасовка фактів під висновки про контрреволюційність духовенства. Такими були праці Н.А.Амосова і А.Ф. Лебедева. (13, с. 30-32).

Деяке поліпшення відносин держави і церкви намітилось у роки Великої Вітчизняної війни, що мало відбиток у науковій літературі.

Важливою віхою в житті радянського суспільства став ХХ з'їзд КПРС, після якого відбулись істотні зміни у вивченні історії релігії та атеїзму. Дослідники більше уваги стали приділяти питанню відокремлення церкви від держави, еволюції політичних

установок релігійних об'єднань, історії окремих релігійних організацій.

Збільшилася також джерельна база досліджень. Тепер вона включала в себе не тільки партійні та радянські документи, але й церковні матеріали з архівних фондів.

Наприкінці 50-х на початку 60-х років ХХ століття з'явилися наукові видання та науково-популярні атеїстичні журнали: «Вопросы истории религии и атеизма», «Вопросы научного атеизма», «Наука и религия». У жовтні 1960 року побачив світ номер республіканського атеїстичного науково-популярного журналу «Войовничий атеїст» (із 1965 року - «Людина і світ»). У 1965 році було розпочато регулярний випуск міжвідомчого наукового збірника «Питання атеїзму». Характерна особливість дослідницької роботи на цьому етапі - співробітництво істориків зі спеціалістами наукового атеїзму. Вивчалися питання ленінсько-атеїстичної спадщини, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, що стосуються декрету про відокремлення церкви і школи від церкви, її принципи, історичне значення. Цим проблемам присвячені праці - М.М.Персіца, А.С. Гаврилюка, В.А.Куроедова, А.І. Барменкова (9).

Після довготривалої перерви знову з'являються статті про особливості церковно-державних відносин в Україні. Заслужують на увагу статті О.В.Огневої та О.П.Молчанова (10).

Колективна монографія «Русское православие: вехи истории» (11) (науковий редактор - доктор історичних наук, професор А.І.Клібанов) розглядає історію православної церкви в Росії в аспекті її ролі і функцій в історичному процесі на різних його етапах. Автори прагнули показати історію церкви різнобічно і багатопланово, спираючись на репрезентативний і детально перевірений матеріал.

Істотний вплив на боротьбу різних груп духовенства мала УПЦ. Діяльність цієї церкви - одна з «білих плям» нашої історії. Ліквідація тоталітаризму, утворення незалежної Української держави відкрили шлях для написання дійсно об'єктивних історичних досліджень з релігійної тематики.

Слід відмітити, що дослідження православної церкви в Україні у переломний момент її історії тільки розпочалося.

Сьогодні ми є свідками того, як вітчизняні дослідники 90-х років ХХ століття - на початку ХХІ століття прагнуть відшукати й донести до якнайширших кіл громадськості об'єктивні дані про справжній стан і розвиток релігійного життя українського народу упродовж багатьох століть його історії. На особливу увагу заслуговують праці таких учених, як: Б.Андрусин, В.Ульяновський, О.Лисенко, І.Павлов, Г.Надтока, Ф.Турченко, В.Верига, А.Полонський, В.Танчер, М.Митрохін, С.Гладкий, О.Богоніс, А.Колодний, П.Яроцький, В.Пашенко, В.Іванишин, В.Денисенко та інші. (14).

У радянський період, коли історія українського православ'я і греко-католицизму та особливості національно-релігійних процесів початку ХХ століття не виступали об'єктом спеціальних досліджень або висвітлювались тенденційно, цю прогалину значною мірою заповнювали наукові розвідки представників української діаспори. Однак поширення в Україні вони не мали. Якщо фрагменти таких творів інколи й упроваджувалися до наукового вжитку, то лише з метою критики.

Істориком, що започаткував дослідження УАПЦ, слід вважати головного фундатора й першого митрополита В.Липківського. (12). Перу ще одного історика УАПЦ М.Явдася належить брошура «Матеріали до Патерика Української автокефальної Православної Церкви» (Мюнхен, 1951, ч.І.) та збірка «Українська Автокефальна Православна Церква» (Мюнхен, 1956). Фундаментальною працею в усій історіографії УАПЦ став IV т. (у 2 кн.) «Нарисів історії УПЦ» (Нью-Йорк, 1955-1958 pp.): І.Власовського, І.Огієнка «Українська церква: нариси з історії УПЦ», що синтезували багатий фактичний матеріал. С.Онищенко та Л.Пилявець досліджували історію православної церкви в 90-х роках ХХ століття.(13).

Однак праць, які б узагальнили роль вітчизняного духовенства у здійсненні церковних реформ на початку ХХ століття, немає. Саме в цьому вбачаємо новизну і актуальність теми пропонованої статті.

Духовенство в Україні було єдиною маєтною верствою, представники якої активно прилучилися до селянської боротьби за землю. Соціально-економічні претензії в Україні були спрямовані переважно проти частини монастирів. Священно-і церковнослужителі не поставали в селянській свідомості в образі «класового ворога». Одночасно взаємовіддалення робітників і духовенства не переросло в соціальний конфлікт. Як

наслідок багатofункціональної діяльності духовенства, зазнали розвитку дві різноспрямовані тенденції: подальшого зрощення церкви з державою та звуження соціальної дистанції, яка розділяла клір з його паствою.

Хвиля церковних перетворень початку ХХ століття збіглася в часі зі змінами загально-соціального характеру. У цей час засвідчуємо як глибину вродання церкви в застарілий державний організм, так і наявність єдино можливого зовнішнього, тобто позацерковного поштовху її реформації. Тепер перетворення мали охопити всі основні сфери: внутрішньо-церковне життя, міжцерковні відносини, характер взаємозв'язку церкви з державою та місце церкви в суспільних процесах.

Поступово вимальовувалася соціальна база реформ: вона охоплювала не лише прогресивну громадськість; її частину духовенства. Це виявилось в утворенні церковних партій. Першу - консервативну - складав єпископат, очолюваний в Україні ідеологом та богословом Антонієм Храповицьким (16. С.7). Цей автор «Догмату Спокути» та «Православного катехізиса» був архієпископом Волинським. Принциповим орієнтиром цього релігійного табору залишилося: повернення церкви статусу допетровської доби, але при посиленні вищої ієрархії. Другу партію репрезентували ліберально-радикальні кола: вчені-богослови та приходське духовенство, котрі домагалися відродження стародавньої системи соборного правління. В Україні вона заявила про себе відразу після ініціативи 32 російських приходських священників, які 17 березня 1905 року проголосили необхідність реформ у журналі «Церковний вісник». В Україні центром започаткованої тоді течії «церковного оновлення» став Харків. Навколо редактора щотижневої «Церковної газети» священника і приват-доцента Іоана Філевського сформувалось об'єднання, членами якого стали протоієрей П.Григорович, священники В.Купленський, Н.Вознесенський, В.Шаповалов, а пізніше й П.Лобковський. За даними місцевої консисторії, збори цього гуртка «мали на меті становлення особливого церковного і політичного напрямку» (19. С. 3).

Подібної позиції дотримувалися й Київська група вчених-богословів, ідейними лідерами якої стали проф. П.Светлов та М. Тітов. Взаємини двох партій, одна з яких спиралась на силу влади, а друга на масовість та духовно оновлений потенціал, характеризувалися постійним тиском єпископату, з одного боку, і спробами протистояти йому ідейним єднанням реформаційно-ліберальних сил - з іншого. Давалася в знаки різниця бачення кожною партією кінцевої мети і тактики в процесі церковних перетворень. На думку «оновленців», єпископи, чернецтво та частина професури старої духовної школи виявляли відверту симпатію до церковної архаїки з її бюрократичним устроєм, тяжіли до політичних партій консервативного і навіть реакційного спрямування.

Клір і миряни разом з професорами нової школи та ченцями-прогресистами трималися опозиції і відстоювали принципи демократичного управління й народного представництва (36. С.4).

Публічні висловлювання єпископату щодо завдань реформації і пов'язаного з нею церковного розколу мали вигляд дещо завуальований. А. Храповицький свідомо розмивав грань, яка розділяла духовенство за «чорно-білими», передусім владними, критеріями у справі церковної реформи. Зокрема, у 1906 році він виклав свою точку зору: духовенство розширювалося на церковно-адміністративне та церковно-народне. Перше - живилося традиціями, які йшли від латинства та середньовічної схоластики - за внутрішньою суттю воно було не релігійним, а раціоналістичним, і головну свою увагу спрямовувало на зовнішні зміни в церковному устрої. Друга течія сповнена справжньою релігійною енергією, православним настроєм.

Такий підхід дозволяв «підключити» до кожної течії як лібералів, так і консерваторів. З погляду «аскетичної релігійності», об'єднання «чернецтво-єпископат» мало бути віднесене до потоку церковно-народного, а враховуючи їх адміністративні, сановні повноваження, ці представники чорного духовенства могли б претендувати на приналежність до схоластів та спадкоємців латинської традиції.

Отже, кожне з реально діючих церковних угруповань не було ідеологічно єдиним. Появі на їх ґрунті своєрідних, відокремлених течій сприяли фактори політичні.

Праве крило консерваторів, уособлене «Союзом Русского Народа» (СРН), фактично повністю заперечувало потребу в будь-яких церковних перетвореннях. Найпотужнішим ареалом цієї організації в імперії стали волинські землі, а ідеологічним ядром -

Почаївсько-Свято-Успенська лавра, очолювана тоді архімандритом Амвросієм, знаним у миру Віталієм Максименком (20. С.80).

Звідси випливає, що традиційно почесне членство більшості архієреїв в СРН відчутно послаблювало реформаційні намагання вищої церковної ієрархії. Майбутній митрополит УПЦ В.Липківський в 1905 році став одним з лідерів прогресивної частини Київського духовенства. Йому вдалося об'єднати навколо себе гурток радикально налаштованих студентів Духовної академії, гаслом яких були негайні церковні перетворення. З трибуни Державної думи ідея національно-церковного самоврядування на основі відновлення соборності була проголошена представником ліберального крила українського духовенства А.Гриневичем. Звичайно, національно-реформаторська орієнтація позначила лінію розколу в самому ліберальному таборі.

Початок церковним реформам поклав імператорський маніфест від 26 лютого 1903 року «Про віротерпимість». Свобода віри дарувалася не тільки християнам іноземних віросповідань, але і євреям, магометанам та язичникам. Проте умовою цієї свободи було непорушення прав панівного православ'я.

12 грудня 1904 року Микола II висловив намір «укріпити основи віротерпимості» шляхом визнання рівноправ'я всіх віросповідань держави (26. С.21-22).

Спеціальні комісії, створені під опікою голови Ради Міністрів графа Вітте (1849-1915), підготували законопроекти, які й були реалізовані в указі 17 квітня 1905 року і закріплені в законі від 14 березня 1906 року. Новітні правові акти дозволяли перехід православних в інше християнське віросповідання, але конфесійна першість православ'я залишалася непорушною (25. С. 219).

Світська і релігійна громадськість зустріла перші реформи з ентузіазмом. Розпочалось їх відкрите обговорення в пресі. Прем'єр Вітте звернувся до Ради Міністрів з доповіддю: «Сучасний стан православної церкви». Він пропонував не обмежуватися синодальною реформою, а скликати Собор для відновлення канонічної свободи церкви та її общинного устрою (26. С. 22).

Урядова дискусія, призначена на березень 1905 року, не відбулася лише через різке втручання обер-прокурора К.П.Победоносцева. Саме він очолив 25 років тому православну церкву. Професор права і наставник імператора Олександра III (1881-1894 рр.), людина ясного розуму та релігійного таланту, довірена особа двох монархів, незважаючи на завзятість, був одним із тих, хто ставив перепони будь-якому вияву лібералізму, прискорюючи падіння імператорського ладу (21. С. 38).

Відхід Победоносцева від церковних справ, пов'язаний із його хворобою і відставкою, пожвавив активність Синоду, що увінчалася згодою монарха на скликання церковного Собору. У цей час єпархії України переживали піднесення. Обговорення проектів реформ стало лейтмотивом діяльності не тільки столичного духовенства. Було підготовлено документ, який передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки православної церкви. Це був перший організований виступ сил радикальної церковної реформації в Україні. Створювалася своєрідна реформаційна інституція, наслідком діяльності якої мала стати консолідація духовенства територіально та ієрархічно.

Захопленість ідеєю реформ, що пронизала низи церковної ієрархії, дедалі відчутніше позначалася на реакції уряду. Як наслідок - указ імператора від 27 грудня 1905 року про створення спеціальної комісії з підготовки Всеросійського Собору - «Передсоборного Присутствія» - переслідував завдання спрямувати реформи «зверху» (17. С. 28).

Комісія складалася з 10 єпископів і 21 професора академій та університетів, яких очолив сам обер-прокурор Синоду князь Оболенський. Упродовж року своєї діяльності «Присутствіє» неухильно трималося соборної орієнтації, а підготовлені ним матеріали склали чотири томи, видані в 1906-1907 рр. Тимчасова відмова уряду від підготовки церковного Собору, викликана революційними колізіями, тривала більше п'яти років. А в 1912 році була створена нова комісія - «Передсоборна нарада», недовготривалість якої поставила під сумнів реформаторські наміри державного апарату. У свою чергу антагонізм між білим духовенством та більшістю єпископату виявився як у баченні ними загальної картини реформ, так і в характері їх реалізації в окремих церковних сферах. Серед церковних реформ на перший план висувалося відновлення патріаршества як умови церковної свободи, скасування якого на початку XVIII століття означало, що функції захисника церкви взяла на себе держава. До того ж відмова мирської влади (з 1905 року) від традиційних форм здійснення цієї ролі створило особливу ситуацію.

Відновлення патріаршества стало б зміною всієї системи церковного управління, тому всі зацікавлені сторони пов'язували з ним удосконалення синодальної влади, відновлення соборного представництва, виборність єпископів. Вища ієрархія в Україні розраховувала, що патріарх замінить Синод і обер-прокурора у здійсненні зв'язку церкви з державою, перетворившись на її надійну опору. Ліберали оцінювали таку програму як спробу встановлення неконтрольованого єпископського управління в церкві замість існуючого державного (36. С. 5).

Слід відмітити, що урядові структури не приділяли увагу дискусіям про церковні реформи. Упродовж 1908-1912 років Державна дума майже автономно розглядала проект реформи церковного управління, а церковна влада намагалася продемонструвати власну реформаторську активність. У липні 1913 року обер-прокурор Святійшого Синоду В.К.Саблер виступив із заявою про розробку перед соборною комісією питання про порядок обрання та затвердження патріарха, а також про характер його відносин з єпископатом.

Для вивчення системи патріаршого управління Синод спорядив тоді на Схід дві комісії на чолі з професором Петербурзької духовної академії В.Соколовим. Це все мало засвідчити підготовленість церкви до сприйняття реформ у галузі управління. Однак монархічний режим так і не наважився повернути православну церкву під владу патріарха. У вищих колах існувало переконання, що такий акт призведе до порушення непохитної опори самодержавства. Наступним положенням, що засвідчує реформацію церкви, є вимоги духовенства про вихід обер-прокурора зі складу уряду та заміну його міністром віросповідань в умовах падіння абсолютизму в єпархіях України (18.С. 16).

Урешті-решт, 5 серпня 1917 року уряд А.Ф.Керенського (1881-1970 рр.) скасував посаду обер-прокурора Синоду. Через три місяці, 5 листопада 1917 року, Київська митрополія вже мала стати релігійним репрезентантом УНР, російське православ'я повернулося у довгоочікуване патріарше лоно. Драматичним виявився і шлях до відновлення соборності. Віра у слов'ян завжди означала церковну ідею, яка закликала всіх віруючих до співпраці у взаємній любові та участі в життя церкви. Вважалося, що така церква не обмежується «ані місцем, ані часом, ані народом» (15. С. 10).

Під час передсоборних дискусій більшість російських архієреїв і всі єпископи в Україні висловилися за скликання Собору, який мав отримати права від імені всієї церковної общини. Після скасування патріаршества Святійший Синод виконував функції постійного церковного собору, залишався єдиним живим органом внутрішнього і зовнішнього функціонування церкви. Зіткнення адміністративних і демократичних засад у церкві особливо проявилось у питанні представництва Собору. Розколу зазнав єпископат. Невелика група архієреїв на чолі з Антонієм Храповицьким виступила за обмеження делегатів Собору одними єпископами. А поміркована частина преосвящених під керівництвом Київського митрополита Флавіана запевнила релігійну громадськість у необхідності залучення до участі в роботі Собору представників усього кліру та мирян, хоч останнім не передбачалося надання права повного голосу. Духовенство, яке тяжіло до ліберально-церковної течії, захищало найширші повноваження мирян, обраних на Собор.

Спроби скликати Собор після ідеологічної підготовки 1906-1912 років поновилися в 1917 році. На початку червня були створені дві передсоборні ради. Одна розпочала підготовку всеросійського, інша - загальноукраїнського церковного форуму. Ініціатива його проведення належить подільському духовенству у квітні 1917 року. То була спроба українських пастирів вийти з довготривалої церковної кризи шляхом національних зусиль. Якщо російське духовенство, підтримуване Тимчасовим урядом, за два місяці провело підготовку Собору й організувало обрання його делегатів по єпархіях, то українському кліру знадобилося для того сім місяців (24. С. 23).

У середині серпня 1917 року у Москві, на початку січня 1918 року у Києві зроблені кроки до відновлення церковної соборності. Обидва скликані собори були представлені усіма ярусами православної церкви - від єпископів до мирян.

У руслі реформування розглядався проект порядку виборів єпископів, що передбачав: висування кандидатур здійснюватимуть єпархіальні збори за участю духовенства і мирян, але остаточне рішення залишатиметься за собором архіпастирів. Цей проект затримався на одинадцять років. Тільки на початку травня 1917 року його було розіслано по єпархіях як указ Святійшого Синоду. За цим указом відроджувалася стара українська

система виборів у масштабах усієї Російської православної церкви. Єпископів обирали на єпархіальному з'їзді мирян, клір, чернецтво, самі переосвящені як з монашої, так і з пастирської верстви.

Для поліпшення єпархіального управління впродовж десяти років обговорювалася проблема збільшення кількості єпархій та митрополичих округів. Це стосувалося густонаселених єпархій України, адже на величезній території значилося дві митрополії: петербурзька та московська. Ці сподівання не були втілені: реалізація проєктів вимагала додаткового фінансування.

Серед церковних змін початку ХХ століття найгострішим виявилось питання реформи приходу, стан якого волинський єпископ Антоній порівнював зі стражданням тифозного хворого. За визначенням преси, у парафіях панував хаос. Потреба у благоустрої приходу усвідомлювалася давно. У 1905 році визнав необхідність реформи сам Синод. Зокрема, його розпорядженням від 18 листопада дозволялося формування церковно-приходських зборів і рад спільно з мирянами, кількість яких обмежувалася в кожному разі дванадцятьма особами (23. С. 7).

Це був перший крок на шляху надання приходу самоуправління. У 1904 році, до царського маніфесту 17 жовтня 1905 року та зазначеного синодального указу, духовенство Київської єпархії самостійно започаткувало пастирські ради та зібрання як нові форми організації приходського життя. Голоси на користь приходської реформи невпинно зростали. У листопаді 1905 року за неї категорично виступив Одеський окружний місіонерський з'їзд. У резолюції, підготовленій протоієреєм І. Айвазовим, вимагалось «дарувати мирянам права участі в діяльності церковно-приходської общини». Це передбачало визнання за нею прав юридичної особи та права виборів духовних пастирів (23. С. 12).

Підготовку приходської реформи вітали миряни. На з'їзді Селянської спілки в кінці 1905 року було проголошено вимогу виборності духовенства. Характерно, що поміж політичних партій цю ідею найпослідовніше пропагувала Українська Народна партія, в програмному документі якої однозначно декларувалося: «ніхто не має права призначати священника всупереч волі парафії» (29. С. 22).

Здавалося, справа оновлення приходу завершувалася, адже 17 жовтня 1906 року імператор затвердив пропозиції Ради Міністрів, які спиралися на розроблений проєкт статуту православних парафій. Він передбачав відтворення приходського самоуправління, надання мирянам права участі в порядкуванні духовними і матеріальними потребами церковної общини. Але після 1907 року Синод продовжував змінювати статут, а обмеження церковними ієрархами прав прихожан блокувалося Державною думою. У центрі дискусій, що точилися навколо парафіяльної реформи, було питання матеріального забезпечення пастирів.

Серед спроб церковного реформування слід указати на дії Синоду щодо скасування (1908 р.) указу від 1877 року про заборону духовним особам вступати у правління та ради кредитних товариств. Міністр фінансів заявив: «духовенство спроможне вдихнути в їх ряди втрачений дух взаємодопомоги та єднання». Однак застерігав у свою чергу Синод з огляду на легкість, з якою грошові операції розвивають корисливість, «служителям вівтаря заборонено виконувати функції завідувачів та директорів комерційних товариств» (30. С. 1-2).

Найбільші надії покладало духовенство на запровадження повного державного утримання замість псевдо-апостольської практики сплати за треби. Бажаючи прискорити церковно-фінансову реформу, пастирі погоджувалися на ліквідацію причтового землеволодіння. Це питання не сходило зі сторінок офіційної церковної преси, а єпархіальні з'їзди відстоювали такий підхід більшістю голосів духовенства. Наростаюча тенденція закономірно непокоїла чернечі кола, методи забезпечення яких мали свою специфіку. Тому настоятелі монастирів надсилали в Синод численні заклики будь-що зберегти їх право на землю (35. С. 6).

У 1910 році комісія Синоду на чолі з Київським митрополитом Флавіаном підготувала законопроект. Замість добровільних пожертв служителям культу передбачалося чотириразове підвищення заробітної плати. Державна дума виявилася стриманішою і запрограмувала впродовж десятиріччя здійснити триразове збільшення пастирського утримання.

Наступним кроком у реформуванні церкви в 1900-1917 роках було вирішення питання

про запровадження целібату. Громадська та церковна думка дедалі частіше пов'язувала фінансування духовенства з останнім. У католицькій церкві, писали з цього приводу «Полтавські єпархіальні відомості», безшлюбність усіх пастирів знижує гостроту матеріальної проблеми. Ініціатива священника В.Востокова: перемогти житейські пристрасті, вільно обрати безшлюбність і стати «батьком усієї приходської сім'ї» (27. С. 7).

Прихильники православної традиції сприймали целібат як шлях до розколу церкви за ознакою морально-етичного розмежування духовенства і мирян. До того ж рівень добробуту вільних католицьких ксьондзів був недосяжним для православних священників. Наприклад, у Пруссії середній оклад служителів культу становив після реформи 1907 року близько 4000 марок (2000 рублів), що вдвічі перевищувало кращі реформаторські сподівання духовенства всієї Російської імперії. Церковні перетворення зачепили пенсійне законодавство, що спричинило певні зміни в ньому.

Ознаки відновлення реформаторського процесу з'явилися в 1916 році, коли комісія Держдуми поновила обговорення питання виборності кліриків. Делегати - священники виступили тоді за те, щоб єпископи й надалі призначали пастирів за атестацією ректора семінарії або благочинного попередньої парафії.

Наступного 1917 року приходської реформи настійливо зажадали численні парафіяльні гуртки духовенства і мирян. На Київщині деякі з них вийшли навіть з-під опіки єпархіального начальства (33. С. 11).

Поширення цієї практики в Україні заохочувалося відозвами єпархіальних комітетів духовенства і мирян. Традиційно піддаючись зовнішньому тиску, Синод дозволив вибори приходських священників 18 травня 1917 року. Одночасно київський митрополит Володимир (з 1915 р.) отримав тимчасові положення про створення благочинних та єпархіальних церковних рад за участю в них духовенства і мирян (34. С. 47-50).

Місцеві пастирі тривалий час чинили опір виборній приходській стихії, то вдаючись до офіційних рапортів - протестів митрополита, то схиляючись до бойкоту свавільно звільнених мирянами парафій (31. С. 71-72).

Лише восени 1917 року Всеросійський, а 11 липня 1918 року Всеукраїнський собори православної церкви, не обмежуючи інші права мирян, скасували виборність священнослужителів (32. С. 61). Ще раніше, у квітні 1917 року, Тимчасовий уряд ліквідував обмеження у правах тих, хто добровільно з дозволу влади склав із себе сан, а також осіб, позбавлених духовного звання рішенням суду.

Таким чином, затримка фундаментальних реформ вилася у 1917 році у бурхливу реформаторську повіль. Крайнощі руху призвели до створення церковних органів, які навіть за назвою копіювали революційні світські установи. Такими стали, наприклад, наради та виконавчі комітети духовенства і мирян. З'явилася посада комісарів духовної консисторії (28. С. 13).

Законні вимоги духовенства часом поєднувалися з гаслами, викликаними надмірною розкутістю революційного руху. Так, херсонські пастирі разом з бажанням скасувати будь-які державні нагороди для священників, а також книгу реєстру сповіді та покарання шляхом ув'язнення в монастирях, висловлювалися за скорочення вечірнього і ранішнього богослужіння, за зрівняння духовенства з фабрично-заводськими робітниками щодо тривалості робочого дня.

Одним з не менш важливих моментів проведення перетворень у релігійній галузі було бажання повернутися до національних українських традицій. Свідченням цього стали вимоги «надати духовенству право носити коротке волосся, як і було до XVIII століття». На Катеринославщині висловлювалися за відновлення в містах краю одночасного церковного дзвону (18. С. 3, 11).

Хвиля емансипації жінок, що прокотилася тоді по всій колишній імперії, знайшла відгук і в православних парафіях України. За відновлення втраченої колись інституції дияконату жінок виступив Подільський єпархіальний з'їзд. Пізніше церковні реформи тривали, але вже в руслі, глибоко деформованому експериментами світської влади.

Отже, як бачимо, стан православної церкви в Україні на початку ХХ століття характеризувався глибокими протиріччями. Зовні ця усталена організаційна структура лише прикривала спотворену державою систему функціонування релігійного життя. Невипадково бюрократизм РПЦ 1900-х років порівнювали з організацією англійської церкви середини XVII століття. Недосконалий адміністративний устрій обмежував

можливості пастирської діяльності єпископату, благочинних, рядового духовенства. Побудована на раціональних засадах, система управління унеможливила участь мирян в управлінні місцевим церковним життям. На початку ХХ століття офіційна церква в Україні зберігала тенденції до корпоративної самоізоляції, протиставлення світських і релігійних освітніх процесів. Задовольняючи в цілому віросповідні потреби православних, схоластична система професійної підготовки кліру заклала основи його неповноцінної соціальної діяльності, підірвала престиж духовенства, загострювала внутрішню церковну кадрову проблему. На тому ж ґрунті розростався конфлікт духовенства з інтелігенцією, особливо гостро зачепивши Україну. Ця обставина створювала несприятливі умови для розвитку національного відродження.

Як висновок, укажемо, що період 1905-1907 років характеризується не стільки ґрунтовною перебудовою церковного устрою, скільки формуванням загальної ідеології реформ. Причини цього крилися, по-перше, у намаганні держави спрямувати церковні перетворення. Але ініціюючи їх «зверху», уряд не наважувався розірвати відрегульований бюрократичний зв'язок із церквою. По-друге, у середині православного кліру існували розбіжності в баченні стратегії реформ - ідея відновлення патріархату без запровадження широкої церковної демократії загрожувала механічною заміною державного управління диктатом церковної олігархії. Протидія цьому напряму була домінантою реформаторського руху в Україні. У 1917 році він завершився потужними церковними змінами, особливістю яких було поєднання перетворень загально - російського й національно-церковного характеру.

Джерела та література:

- 1 Грекулов Е.Ф. Нравы русского духовенства. - Изд. 3-е доп. -М.: Атеист, 1929. - 51 с.
- 2 Щипов Я. Тихоновская церковь и Врангель: Ист.очерк. - М., 1923; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге. - М., 1931; його ж: Церква і селянський рух у 1905 році - Партвидав «Пролетар», 1932. - 72 с.; його ж: Церква і шпіонаж. - Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1939. - 137 с.; Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни. Х., 1930.
- 3 Фаворський В. Боротьба за Жовтень і церква на Україні // Безвірник. - 1927. - № 11-12.
- 4 Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. - 1928. - № 1-2.; Мизерницький В. Церковное движение на Украине // Коммунист. - 1923. - № 1; Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине // Пути антирелигиозной пропаганды: К постановке работы. Х., 1925. - Вып.2.
- 5 Церковь в истории России (IX в. - 1917). Критические очерки. - М., 1967; Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (вторая половина XIX - начало XX вв.). - М., 1969; Красников Н.П. Социально-политическая позиция православной церкви в 1905-1916 гг. // Вопросы истории. - 1982. - № 9; Зырянов П.Н. Православная церковь в борьбе с революцией 1905-1907 гг. М., 1984; Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. - К., 1988; Русское православие: Вехи истории. - М., 1989.
- 6 Айвазов И. Христианская церковь и современный социализм. -Харьков, 1907; Левитов П. Христианство и социализм. -Екатеринослав, 1906; Степлецкий Н. Социализм, его история и критическая оценка с христианской точки зрения. - К., 1905.
- 7 Сухоплюев И.В. Українські автокефалісти., Х., 1925.
- 8 Амосов Н.А. Октябрьская революция и церковь. - М., 1939. - С. 24; Лебедев А.Ф. Великая Октябрьская социалистическая революция и церковь. Сталинград, 1940. - С. 30-32.
- 9 Персиц М.М. Отделение церкви от государства, школы от церкви в СССР. М., 1958; Гаврилюк О.Ю. Свобода совісті в соціалістичному суспільстві. К., 1981; Куроедов В.А. Религия и церковь в Советском государстве. М., 1982; Барменков А.И. Свобода совести в СССР. М., 1986.
- 10 Молчанов О.П. Пропаганда ленінської атеїстичної спадщини на Україні (1920-1939 рр.) // Питання атеїзму. 1970. Вип. 5; Огнева О.В. Здійснення свободи совісті на Україні // Питання атеїзму. 1973. - Вип. 9.
- 11 Русское православие: вехи истории / Науч. Ред. А.И. Клибанов. - М.: Политиздат, 1989. - 719 с.
- 12 Липківський В. Релігія і церква на Україні. - Львів, 1933. -32 с.
- 13 Онищенко С., Пилявець Л. Православна церква: віхи історії // Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий довідковий нарис. - К., 1992. - С. 17.
- 14 Андрусишин Б., Ульяновський В. Війське та флотське духовенство в Україні // Людина і світ. - 2000. - № 5. - С. 16-21; Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії і практиці українського націоналізму в першій половині ХХ століття // Український історичний журнал. - 2000. - № 6. - С. 29-50; Павлов І. Від церкви імперської до церков національних // Людина і світ. - 2000. - № 3. - С. 11-16; Надтока Г.М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ століття // Український історичний журнал. - 1998. - № 5. - С. 86-99; Турченко Ф. Український національний

- церковний рух в кінці XIX - початку XX століття // Український церковний визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наукової конференції. - К., 1997. - С. 23-28; Верига В. Церковно-релігійне життя в Україні // Верига В. Нариси з історії України (кінець ХУІІІ - початок ХХ століття). - 1996. - Львів. - С. 105-107; Полонский А. Православная церковь в истории России: синодальный период // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 2. - С. 14-22; Танчер В. Помісний собор РПЦ: Собори в руському православ'ї // Людина і світ. - 1989. - № 1. - С. 24-31; 1989. - № 3. - С. 48-54; 1989. - № 5. - С. 4-51; Митрохін М. Руська православна церква в Західній Україні // Людина і світ. - 2001. - № 10. - С. 27-39; Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка. - Полтава, 1997. - 189 с.; Богоніс О. Греко-католицьке духовенство та економічне відродження Галичини // Історія релігій в Україні: Праці 10-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 р.). - Львів, 16-19 травня 2000 р. - Львів, 2000. - Кн. 1. - С. 62-67; Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / За ред. Проф. А.М.Колодного і П.Л. Яроцького). - К., 1999. - С. 287-301; Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Українське відродження і національна церква. -К. - 1990. - С. 23-63; Денисенко В. Літопис українського духовенства // Історичний календар: Науково-популярний альманах. - К., 2001. - Вип. 7. - С. 173-177.
- 15 Боголюбський Н. К вопросу о началах церковного обновления // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 10.
- 16 Власовський І. Нарис історії УПЦ ХХ століття - Частина 1. - Нью-Йорк. - Київ, 1990. - С. 7.
- 17 Громогласов И. Освободительное движение и официальная церковь // Перед церковным собором. - М., 1906. - С. 28.
- 18 Деяния Екатеринославского епархиального собрания представителей клира и мирян Православной Церкви 21-22 марта 1917 года. - Екатеринослав, 1917. - С. 16; С. 3; С. 11.
- 19 Духовенство и государственная политика // Церковная газета. - 1906. - 30 марта.
- 20 Дубилко І. Почаївський монастир в історії нашого народу. -Вінніпег, 1986. - С. 80.
- 21 Зернов Н. Русское религиозное возрождение.- М., 1987. - С. 75.
- 22 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 декабря.
- 23 Екатеринославские Епархиальные Ведомости. - 1905. - 21 ноября.
- 24 Крывылев И.А. Русская православная церковь в I пол. XX в. -М., 1982. - С. 23.
- 25 Познышев С.В. Религиозное преступление с точки зрения религиозной свободы. К реформе нашего законодательства. - М., 1906. - С. 219.
- 26 Полонский А. Православная церковь в истории России // Преподавание истории в школе. - 1996. - № 1. - С. 21-22.
- 27 Полтавские епархиальные ведомости. - 1916. - 15 ноября.
- 28 Постановления первого свободного Епархиального съезда Подольского Украинского православного духовенства и мирян. -Каменец-Подольский, 1917. - С. 13.
- 29 Сухоплюев І. Українські автокефалісти. - К., 1925. - С. 22.
- 30 ЦДІА Києва - ф. 127 - оп. - 870 - спр. 203 - арк. 1-2.
- 31 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 31. - арк. 71-72.
- 32 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. 166. - арк. 61.
- 33 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 11.
- 34 ЦДІА Києва - ф. 127, - оп. 1054, - спр. - 31. - арк. 47-50.
- 35 Церковная газета. - 1906. - 21 мая.
- 36 Церковная газета. - 1906. - 11 июня.

Володимир Половець

КООПЕРАТИВНІ АСПЕКТИ В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861-1917 рр.)

Досліджений нами джерельний матеріал дає підстави стверджувати, що господарська поживленість, яку переживало село у пореформений період і яка створила основи для розвитку кооперації, сприяла підвищенню продуктивності виробництва лише при умові залучення відповідного капіталу і наявності оборотних коштів. Ці процеси не могли проходити мимо земства, котре на той час намагалося займати чільне місце у суспільному житті й бути уособленням та організаційним оформленням нового класу

- міської і сільської буржуазії. Провідна роль земства полягала в організації відносин дрібних виробників з державними фінансовими органами (утворенням кооперативних установ дрібного кредиту, наданням їм довгострокових позик та прискоренням відкриття новоутворених товариств). Центральними установами, які мали надавати позики кооперативним товариствам, були департамент землеробства, відділи сільського господарства і сільської економіки Міністерства фінансів, що відкривали кредити на пільгових умовах, скористатись котрими можна було лише з допомогою земства.

Як свідчать документи, у 1871 р. кредитна канцелярія Міністерства фінансів надіслала губернським земським управам циркулярного листа про організацію ощадно-позикових товариств. З метою поширення кредитних установ серед сільського населення і у відповідності з вимогами в губернських земських збірниках були опубліковані зразкові статuti товариств. Водночас повітовим земствам було запропоновано «увійти в зносини з засновниками товариств, виходячи з місцевих умов, внести відповідні зміни до текстів опублікованих зразкових статутів»¹. Відтак необхідною умовою подальшого розвитку суспільства стала організація кооперативних форм кредитних відносин.

Досліджуючи проблеми кооперативного кредиту того часу, провідний знавець кредитної справи, земець, професор О.М.Анциферов наголошував: «У рамках ускладненого економічного життя кредит зайняв таке усталене становище, зробився таким необхідним і постійним елементом господарської діяльності, що виникла настійна потреба в організації кредитних відносин»². У цілому кредит як форма стихійного руху позиченого капіталу, сприяв обігу крупних грошових сум, збільшенню прибутку і надавався банками лише середнім і крупним капіталістам. Дрібна буржуазія у зв'язку з її економічною нестабільністю не мала можливості отримати кредит. Щоб позбавитись гніту лихварів і мати таку можливість, вона почала об'єднуватись у кредитні кооперативи. В цьому їй допомагало земство. Так, на думку М.Анциферова, з'явилася кооперативна форма кредитних відносин.

Різниця між кооперативною і капіталістичною організацією кредиту полягала у ставленні до капіталу і прибутків. Банк, побудований на капіталістичній основі, приватний, акціонерний, іпотечний чи комерційний, здійснюючи свої спеціальні операції, завжди керувався кінцевим результатом - отримати більший прибуток від капіталу, з яким він працював³. Кооперативні структури передбачали об'єднання не капіталів, а людей, які згуртувалися на основі спільної праці, а провідною метою кооперативного союзу завжди було прагнення поставити працюючих у найкращі умови. І тому «для кооперативного союзу капітал ніколи не може бути метою, а завжди тільки засобом, корисним інструментом, що допомагає досягти основної мети»⁴. У контексті викладеного зазначимо, що перші п'ять років існування такої форми кредитних кооперативних відносин, як ощадно-позичкові товариства, привели до збільшення кількості їх членів, розміру пайового капіталу та прибутків. Разом з тим губернські земські управи відзначали, що в цілому товариства охоплювали лише незначну частину населення - до 10 відсотків, що їх не можна вважати найпридатнішою формою кредитних установ. Земство вказувало на необхідність таких кооперативів, які б суттєвіше впливали на кооперування селян і поліпшення їх становища⁵. Пошуки нових форм, як показало вивчення історичного матеріалу, закінчилося повною байдужістю земства до кредитної кооперації. З 1883 р. видача нових позик припинилася, зменшилася і загальна кількість товариств. На 1 січня 1894 р. в 67 губерніях і областях Російської імперії з 1510 товариств із затвердженими статутами діючих залишилося 794, в тому числі в Полтавській губернії - 37 і 14, Харківській - 53 і 18, Чернігівській - відповідно 44 і 15 ощадно-позичкових товариств⁶.

Офіційні земські кола незадовільний стан розвитку кредитної кооперації, ігноруючи негативні сторони соціально-економічного та політичного становища в тогочасній Російській імперії, пояснювали головним чином відсутністю коштів, невідповідністю до самостійного ведення господарства та низьким рівнем культури селян. У 1895 р. уряд прийняв «Положення про установи дрібного кредиту», яким утворювалась нова форма кредитних кооперативів - кредитні товариства, що, на відміну від ощадно-позичкових, не мали пайових внесків. Основний капітал їх утворювався за рахунок позик Державного банку, земства, приватних банків та осіб. Значною перевагою кредитних товариств була можливість отримати для заснування своєї справи позику на пільгових умовах з Державного банку. У кредитних товариствах існував контроль з боку інспекторів, які,

не посягаючи на самостійність товариств, попереджували про можливі порушення. Позичка виділялася для чітко визначеної мети, нерідко під заставу майна. За «Положенням», земству надавалося право контролю за діяльністю кооперативів. Розширювалися господарські можливості останніх, шляхом ведення посередницьких операцій по кооперативному збуту сільськогосподарської продукції та постачанню селянства промисловими товарами. За ініціативою земств у губерніях з 1896 р. розпочалась активна підготовка по наданню можливості установам дрібного кредиту користуватися позиками Державного банку. Умовами позики мали стати затвердження статуту земськими зборами, звіт перед земською управою та призначення земствами опікунів кооперативних товариств. Цьому передувала значна підготовча робота. Ще наприкінці 1894 р. міністр землеробства та державного майна звернувся до земства з пропозицією висловитися з приводу організації дрібного кредиту. Відгуки до середини 1898 р. надіслали 33 губернських земських зборів, 12 з яких, у тому числі полтавських, харківських і чернігівських, рішуче наголошували на необхідності такого заходу⁷. Незважаючи на пропозиції з місць, Державна рада від 27 квітня 1898 р. позбавила земства права на безпосередню організацію народного кредиту. У зв'язку з такою забороною, губернські земські управи утримувалися в наступні роки від практичних дій по наданню допомоги кредитним товариствам. Отож склалося таке становище, що сільське населення, яке відчувало гостру потребу в дешевому кредиті, опинилося знову в руках лихварів. Тоді Особлива нарада з питань сільськогосподарської промисловості підготувала в уряд записку про перегляд організації дрібного кредиту та розширення ролі земства у цій справі. 7 червня 1904 року законопроект Особливої наради, з врахуванням пропозицій Міністерств фінансів та внутрішніх справ, адміністрації та органів місцевого самоврядування, набув силу закону.

У ньому, на відміну від законоположення 1895 року, система кооперативних установ розширювалася за рахунок земських кас дрібного кредиту та союзів кооперативів. Для кредитування кооперативів і окремих осіб передбачалися каси дрібного кредиту, які безпосередньо були підпорядковані земству. Щодо союзів кредитних кооперативів, то в губерніях для керівництва ними утворювалися комітети у справах дрібного кредиту, куди входили, крім губернатора і предводителя дворянства, голови і члени земських управ. Комітети мали право відкривати кредитні кооперативи, давати згоду на казенні позики та призначати відповідні ревізії. В «Положенні» чітко визначалась мета установи дрібного кредиту, суть якої полягала в полегшенні «сільським господарям, землевласникам, ремісникам, рівно, як і утвореним ними артілям, товариствам, а також волосним і сільським товариствам придбання сільськогосподарського знаряддя, забезпечення їх необхідними коштами та прийняття на себе посередництва по їх оборотах»⁸.

Наголосимо, що всі операції в товариствах могли здійснюватися виключно з їх учасниками, як і з сільськими, і волосними позиково-ощадними касами, так і з членами підлеглих товариств. Позики видавалися за особистою довірою під забезпечення поручительства чи під заклад сільськогосподарської продукції та реманенту. Загальне відання установами дрібного кредиту покладалося на Міністерство фінансів і Державний банк, при якому було утворене управління в справах дрібного кредиту. Бюджетні кошти Державного банку при організації селянських кооперативних об'єднань виділялися в основний капітал на умовах довгострокового кредиту лише з дозволу цього управління і сягали 60 відсотків основного капіталу товариства⁹. У результаті була здійснена централізація управління кредитом з визначенням за земством права на участь у його розвитку.

По суті, земствам поверталось відібране у них «Положенням» 1898 року право на самостійне відкриття кредитних установ, після чого каси дрібного кредиту та кооперативні товариства відкривалися вже без дозволу на це губернатора. Основний капітал кас формувався з відрахувань земств і позик, що видавалися казною під його відповідальність. Операції зводилися до прийняття грошових вкладів, видачі позик на господарські потреби, придбання сільськогосподарських машин і знарядь. Земські каси, згідно із законоположенням 1904 року, здійснювали посередництво по оборотах і продажу продукції сільського господарства. В історії розвитку дрібного кредиту Лівобережної України, таким чином, виділяються три періоди. У першому, що тривав з 1870-го по 1880 рік, проявлялася активна діяльність губернських земств по субсидуванню

нових ощадно-позикових товариств. Лише на Чернігівщині губернські земські збори, що відбулися 5 і 6 грудня 1871 року, вирішили виділити 15 тисяч крб. для заснування ощадно-позикових товариств. У грудні 1872 року з цією метою було виділено ще 15 тисяч крб.¹⁰ Як результат, у 1873 році в губернії було відкрито 12 ощадно-позикових товариств, а на 1875 рік їх було вже 14 (див.: Таблиця I).

**Діяльність позиково-ощадних товариств у Чернігівській губернії
станом на 1 січня 1875 року.¹¹**

№ п/п	Назва товариств	Кількість жителів	Кількість членів	Кількість користувачів позикою в 1874 р.	Сума позики	Чистий прибуток в крб.
1.	Волинське	3929	109	94	1860	293,76
2.	Савинське	1400	74	74	1918	111,39
3.	Кудрівське	1097	66	66	1785	203,45
4.	Погорільсько-Радомське	8008	82	82	2250	376,56
5.	Болотихівське	невідом.	76	74	7591	96,68
6.	Луговецьке	500	79	78	2160	209,63
7.	Усошське	невідом.	215	57	2010	103,68
8.	В'юнищенське	1088	99	99	2274	177,58
9.	Хлоп'яницьке	6000	93	74	1724	236,12
10.	Лавське	1670	66	65	2668	305,03
11.	Петрушинсько-Чорторійське	756	24	20	1499	222,86
12.	Шелудьківське	невідом.	63	63	1733	172,30
13.	Красногородське	2000	71	55	1889	113,34
14.	Галицьке	звітності не представило				
	Всього	26448	1117	891	31361	2622,39

За неповними даними (в чотирьох показниках вони відсутні), понад 26 тисяч селянських господарств одержали можливість кредитуватись, членами товариств стало 1 117 домогосподарств. Кожне товариство пересічно складалося з 86 членів. По кількості виділялися Усошське з 215 і Волинське - з 109 спілчанцями. Найменшим серед них було Петрушинсько-Чорторійське (24 члени). Із усіх 891 члена ощадно-позикових товариств у 1874 році в Шелудьківському, В'юнищенському і Погорільсько-Радомському, Савинському і Кудринському зверталися за кредитами всі їх члени. У решті користування кредитами становило від 85 до 95 і більше відсотків. Лише в Усошському товаристві ними користувалися менше чверті селянських господарств - членів товариства. Заслужують на увагу показники суми кредиту. Всього представлено позики на 31 361 крб., тобто більше тисячі карбованців на кожного члена господарства. У результаті загальна сума прибутку становила 2 622 крб., яка в переважній більшості була спрямована на зміцнення цих же товариств. Найприбутковішими стали Волинське (293 крб.), Погорільсько-Радомське (376 крб.), Лавське (305 крб.), Хлоп'яницьке (236 крб.), Кудрівське і Лугівське (відповідно 203 і 209 крб.). Отже, ріст членів товариств, їх зацікавленість у позиках та кредитуванні визначалися фінансовими можливостями губернських земств по субсидуванню кооперативних організацій, що було характерним для періоду переходу від простого товарного виробництва до товарно-капіталістичного, в умовах поглиблення процесу розвитку капіталізму. 1870-1874 роки стали кульмінаційним періодом інтересу губернського земства до установ дрібного кредиту, що благотворно вплинуло на розвиток їх діяльності. У 1875 році було затверджено ще 4, у 1876 - 13, у 1877 - 4, у 1880 - 6, у 1881 - один статут товариств¹².

З 1880-х років розпочався другий період в історії розвитку дрібного кредиту. У цей час значно послабився інтерес земства до питань місцевого кредиту. Виділення позик фактично припинилося, а по відношенню до тих, хто отримав її від земства в попередні роки, діяльність губернської управи зводилася лише до стягнення з товариств взятої позики. Як бачимо, в ці роки життям товариств не цікавилися ні губернські збори, ні губернська управа. В звітах наводяться лише дані про стан рахунків по виданих товариствам позиках¹³. Залишені самі на себе, товариства без припливу нових капіталів почали занепадати. Лише окремим з них вдалося вижити в таких умовах. З 1882 по 1895

рік в губернії було затверджено всього 5 статутів ощадно-позикових товариств. Із них Менське товариство виникло в квітні 1882 року, Коропське - у березні 1888 року. В першій половині 90-х років свою діяльність розпочали Семенівське, Митченське та Ніжинське товариства, відповідно - у квітні 1892, березні та травні 1895 років. Незважаючи на те, що між часом затвердження статуту та відкриттям пройшло від одного до трьох місяців (виняток становило лише Коропське товариство, між затвердженням статуту та відкриттям якого минуло близько 5 місяців), відкриття в губернії всього п'яти товариств за 13 років свідчить про складні соціальні відносини в суспільстві. Обмежений ріст ощадно-позикових товариств у 80-х рр. пояснюється тими соціально-політичними умовами, які переживала тодішня Росія, у зв'язку з внутрішніми та зовнішніми проблемами, а також пов'язаними з ними утисками місцевої адміністрації по відношенню до громадських об'єднань. Разом з тим на другий період припадає поява ощадно-позикових земських кас. Ідея утворення однієї з перших в регіоні такої каси з'явилася у службовців Остерського повітового земства на початку 1890 років. Капітал формувався шляхом щомісячного відрахунку із зарплати. Остерське земство виділило на первісне нагромадження його 1 000 крб. Статут каси був затверджений Міністерством внутрішніх справ у вересні 1894 р.¹⁴ Уже на 1 січня 1895 р. каса була відкрита. Завдяки цьому кожен службовець мав можливість отримати кредит на купівлю необхідних товарів у розстрочку, з поверненням суми через 9 місяців.

Третій період розвитку дрібного кредиту настав з 1896 року. З цього часу на порядку денному зборів губернських управ знову постало питання про організацію дрібного кредиту. На пропозицію земських управ губернські збори, обговорюючи проблеми розвитку кредиту, вирішили направити кошти (страхові, запасні, емеритарної каси, процентного збору з тварин) на основні та оборотні капітали позиково-ощадних кас, розширивши посередницький кредит земських установ з Державного банку та повернувши на потреби товариств нагромаджені суми в державних ощадних касах¹⁵. У цей період земство активізувало розробку і обговорення проблеми сприяння успішному розвитку дрібного кредиту. У 1896-1898 роках виникли нові ощадно-позикові товариства: Новорізьке Новозибківського повіту, Козелецьке та Новобасанське Козелецького повіту, Іллінське та Глухівське Глухівського повіту на Чернігівщині. Про детальніший аналіз діяльності окремих товариств, їх організаційно-структурний порядок та фінансове становище, кількісний склад та розміри кредитування свідчать дані Таблиці II.

**Показники діяльності Волинківського позиково-ощадного товариства
Сосницького повіту за 1889-1898 роки.¹⁶**

Роки	Кількість членів	Кількість корист. кредит.	Сума виданої позики	Вклад в крб.	Позика в крб.	Запасний капітал в крб.	Прибут. в крб.	Оборот в крб.
1889	129	102	невід.	5348	2000	1697	346	42428
1890	124	невід.	16406	4851	2000	1821	217	40905
1891	93	87	13909	5789	невід.	1882	197	39421
1892	84	80	10116	4950	—	1903	125	26128
1893	64	76	9791	4589	—	1915	222	22886
1894	77	64	7795	4388	—	1938	155	18334
1895	69	60	7851	4019	—	1954	180	18465
1896	63	58	6354	4188	—	1972	139	15015
1897	56	60	7540	4161	—	1997	139	18900
1898	51	48	7683	3843	—	1875	160	18317

Діяльність одного з перших ощадно-позикових товариств с. Волинка упродовж десяти років існування дає можливість простежити, як із зменшенням кількості членів товариства (з 129 у 1889 р. до 51 - у 1898 р.) відповідно зменшилась кількість тих, хто користувався позикою (з 102 до 48 осіб). Сума виданої позики зменшилась вдвічі, значно впав обсяг вкладів (з 5 348 крб. до 3 843 крб.), причому вищий рівень припадав на 1891 рік, коли вони становили 5 789 крб. Усе це разом узятє негативно вплинуло на рівень прибутку товариства (з 346 крб. у 1889 р. до 160 крб. у 1898 р.) та його обороти (відповідно з 42 428 крб. до 18 317 крб.) або більше ніж наполовину. Та все ж товариству вдалося збільшити розміри запасного капіталу. Найбільший рівень був досягнутий у 1897 р., коли він становив 1 997 крб., що на 300 крб. перевищує показник 1889 р.

У той же період в Лівобережній Україні почав розвиватися новий тип кредитних

установ - кредитні товариства. Серед перших з них було Лохвицьке на Полтавщині, що виникло 1 вересня 1897 року¹⁷. Район діяльності його охоплював весь Лохвицький і частково сусідні повіти. У перші роки існування воно було організаційно слабким та після того, як земство виділило 16 тисяч карбованців у формі позики для утворення оборотного капіталу і оновило склад правління, кредитні операції стали розвиватися успішніше, і довіра населення до товариства відновилась. 5 вересня 1902 року відкрилося Жабківське товариство у цьому ж повіті. Район діяльності охоплював декілька волостей. Державний банк надав 2 тисячі карбованців для утворення основного капіталу. Земство виділило 5-тисячну позику. Кредитне товариство обслуговувало жителів села Жабки і об'єднувало 544 особи. 5 січня 1903 року виникло Лучанське кредитне товариство цього ж повіту. У наступні роки воно успішно функціонувало і відзначалося притоком особистих вкладів. 27 серпня 1903 року у Лохвицькому повіті з'явилося ще одне кредитне товариство - Чорнухівське. Сприяння повітового земства всім чотирьом товариствам проявилось у спеціальній позиції розміром 30 тисяч карбованців для формування оборотного капіталу.

Характер діяльності кредитних товариств у Лохвицькому повіті відтворений у наступній Таблиці III.

Діяльність кредитних товариств Лохвицького повіту за 1903 рік¹⁸.

№ п/п	Назва товариства	Кількість членів	Сума кредиту в крб.	Прибуток в крб.
1	Лохвицьке	2.355	284.820	7.511,97
2	Жабківське	544	28.537	977
3	Лучанське	417	31.767	681
4	Чорнухівське	322	25.815	183,22
	Всього	3.638	360.939	9.353,9

Членами чотирьох кредитних товариств повіту стали 3 638 домогосподарів, серед яких виділялось повітове товариство в Лохвиці, що об'єднувало 2 355 осіб. Волосні товариства - Жабківське, Лучанське та Чорнухівське склалися пересічно з 427 членів. Протягом 1903 року кредитні товариства Лохвицького повіту одержали кредити на суму 360 939 крб., з них три волосні товариства 86 119 крб. Пересічно прибуток всіх чотирьох товариств становив 614 крб., найбільшим з них він був у Жабківському - 977 крб.

Отже, кількісний склад, сума кредиту та прибуток, основні показники діяльності кооперативних об'єднань слід розглядати як шлях пристосування дрібних виробників до нових умов і потреби в коштах, що в подальшому привело до утворення не тільки нової форми кредитних відносин, а також до підвищення платоспроможності населення в цілому, розширення внутрішнього ринку та стабілізації соціальних відносин.

Наступним якісним показником у розвитку кооперативного руху було утворення кредитних союзів. Згідно з «Положенням» 1895 р. їх діяльність полягала в здійсненні ревізії всіх підлеглих товариств, у підтримці фінансами, придбанні сільськогосподарських машин і знарядь. Союзи мали стежити за правильним веденням звітності, проводити організаційну роботу, надавати консультативну допомогу. Створення об'єднань позиково-ощадних та кредитних товариств було спрямоване на поліпшення діяльності кожного з них окремо. Об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у союзи становили одну з необхідних умов їх повноцінної діяльності, оскільки для трудового селянства плата за користування виробничим капіталом без об'єднання банківських оборотів залишалась у межах 12 відсотків¹⁹. Таке становище гальмувало розвиток виробничих відносин на селі і ставило кооперативи в нерівні умови з капіталістичним виробництвом.

Крім чисто банківської діяльності, на заклади дрібного кредиту була покладена ще одна важлива функція - посередництво. Неодмінною умовою організації кооперативного посередництва був оптовий характер закупок і збуту продукції, розмір яких визначався системою транспортних і ринкових відносин. Закупити машини, посівний матеріал, добрива окремим товариствам не завжди було під силу. Виступаючи ефективним розподільчим механізмом товару, закупленого оптом, і здатні визначити попит, вони

виявлялись неспроможні поодинці діяти на ринку.

Таким чином, обидві основні функції закладів дрібного кредиту - кредитна і посередницька - вимагали розширення масштабів та об'єднання в кооперативні союзи. З виникненням союзів кооперативів з'явилася проблема їх фінансування банківською системою, оскільки статутом передбачався максимальний розмір кредиту одного позичальника не більше 200 тисяч крб., що не могло задовольнити потреби крупного кооперативного об'єднання.

Тоді Московським народним банком було запропоновано, щоб союз, як окрема юридична особа, одержував кредит в 200 тисяч крб., а крім того, як колектив, що об'єднував кооперативи, за дорученням останніх, користувався сукупністю тієї суми кредитів, яка могла бути відкрита кожним окремим союзним кооперативом²⁰.

Систематизація нормативних актів, що регулювали установи дрібного кредиту, їх кодифікація закінчилася виданням примірних статутів кооперативів і земських кас у 1905-1907 рр. Якщо в XIX ст. існував в основному один вид кредитної кооперації - ошадно-позикові товариства, то з початку XX ст. виникають і швидко поширюються кредитні товариства.

Затвердження 14 червня 1906 р. зразкового статуту кас дрібного кредиту дало можливість земствам створювати власні кредитні установи, які мали приймати грошові заощадження, видавати позики в основні капітали, а також в оборотні кошти кооперативам, вести посередницькі операції та розрахунки з одноосібними позичальниками. При земських касах дрібного кредиту були утворені спеціальні фонди, з яких можна видавати позики товариствам на їх основні капітали, створюючи необхідні умови для розвитку. Без таких коштів земства не могли здійснити представлене законом право створювати товариства, бо для кожного з них потрібно було видавати позику на утворення основного капіталу не менше 1 000 крб.

Згідно з новим положенням земство могло відкрити товариство в лічені дні, на відміну від існуючого до того порядку, коли такого права доводилося чекати по кілька місяців і навіть років. Та справа в тому, що земські каси дрібного кредиту, як установи кредитні, по-різному ставилися до кооперативних товариств. Одні з них розвивали кооперативний кредит, інші - ніякого відношення до кооперативних товариств не мали, поставивши за мету розвивати одноосібний кредит. Останні, керуючись положенням про необхідність кредитування всіх, хто потребує, виходили з того, що основні принципи організації і діяльності кас забезпечують правильний розвиток і виконання провідної ролі у справі економічного і культурного піднесення сільського господарства.

Разом з тим одноосібне кредитування населення створювало значні ускладнення для земських кас дрібного кредиту, бо вони діяли з певною часткою ризику, не маючи змоги добре знати матеріальний стан позичальника, перевірити правильність призначення позики і своєчасного забезпечення її повернення. Вимушені довіряти своїм агентам, каси, утримуючи останніх, здоров'яували ведення справи, не досягали мети і в результаті нерідко одержували прострочені і безнадійні для справлення позики. Так, на Полтавщині роздали окремим особам і не могли повернути позики: Суразька земська каса дрібного кредиту - 197 тисяч крб., Миргородська - 127 тисяч крб., Золотоніська, Лубенська - 120 тисяч крб. Дрібніші суми не могли стягти на Чернігівщині Новгород-Сіверська, Сосницька, Остерська, Глухівська земські каси дрібного кредиту.²¹

Уже в другій половині 1917 р. в Росії з'явилися перші земські каси, яких через рік нараховувалось 35, в тому числі в Лівобережній Україні - 522. Перед Першою світовою війною за кількістю земських кас Чернігівщина, де їх було 11, стояла на першому місці в Росії²³. У 1914 р. виповнилося 10 років звідтоді, як законом було визнано право земства на утворення союзних об'єднань. Про зміни, що відбулися за цей час, О.М.Анциферов писав так: «Об'єднання дрібних, переважно сільських кооперативів у крупніші кооперативні організації становить одну з необхідних умов їх здорової життєдіяльності»²⁴. З початком Першої світової війни у відносинах земства з кредитними кооперативними установами відбулися значні зміни.

Протягом першого року війни члени кредитних товариств почали швидко сплачувати позики Державному банку і земським касах, що привело до значного зменшення їх заборгованості. У наступні роки кредитні кооперативи, як й інша кооперація, співпрацювали з земством у справі поставок для армії необхідних їй товарів на новому широкому ринку - армії та установ, що її обслуговували²⁵. Аналіз розглянутого матеріалу дає підстави констатувати, що, незважаючи на широкий кооперативний рух в регіоні, союзні об'єднання утворювалися тут лише в період Першої світової війни.

Діяльність позиково-ощадних та кредитних товариств показує, що кооперативний кредит (як короткостроковий, так і довгостроковий), необхідний для розвитку господарської діяльності населення, міг бути забезпечений в першу чергу за допомогою земства. Державна організація дрібного кредиту не була такою, яка б відповідала завданням розвитку відкритих нею видів кредитування населення. З метою кращої організації справи кредитування, земства розвивали кооперативну форму кредитних відносин, в основі яких було не об'єднання капіталів, а об'єднання людей на основі спільного виробництва. Найпоширенішими видами кооперативних об'єднань були кредитні кооперативи. Кредитні товариства, зберігаючи в собі значні переваги існуючих раніше установ дрібного кредиту, за доступність організації, близькість до населення, найбільше відповідали потребам життя сільського люду. Саме через це вони виявились найстійкішими серед інших видів дрібного кредиту.

У залежності від ролі земства в розвитку кредитної кооперації, чітко простежуються три періоди становлення кооперативних форм кредитних відносин: перший - з 1870 по 1880 рік, який характеризувався підвищеною увагою з боку земських установ до відкриття організацій дрібного кредиту; другий - з 1880 по 1895 рік, коли інтерес земства до даного типу установ значно знизився; третій період розпочався з 1896 року, коли знову підвищилась роль земства в організації кооперативних форм дрібного кредиту. В цілому ж, поширення кредитної системи сприяло прискореному росту продуктивних сил і розвитку товарно-грошових відносин.

Підіємо загальні підсумки. Дослідження проблеми земства і кооперації в розглянутому нами аспекті дає підстави стверджувати, що на її розвиток впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До об'єктивних чинників належали соціально-економічні умови, пов'язані з витісненням простого товарного виробництва товарно-капіталістичними відносинами, заповзятливість, заможність та культурний рівень населення регіону, а до суб'єктивних - внутрішня та зовнішня політика уряду, ставлення адміністрації та органів місцевого самоврядування до кооперації.

Турботи земства про кооперацію, його увага і причетність до пропаганди кооперативної ідеї, сприяння земської агрономії поширенню кооперативного руху, участь місцевого самоврядування в розвитку форм кредитних відносин свідчать про постійні пошуки та визначення шляхів взаємодії з метою спільної діяльності по піднесенню загального добробуту населення.

Джерела та література:

- 1 Холмский А.И. Свод постановлений черниговских земских собраний 1865-1882 гг. - Одесса, 1884. - С. 445
- 2 Анцыферов А.Н. Очерки по кооперации. - М., 1915. - С. 100.
- 3 Там само. - С. 101.
- 4 Там само.
- 5 Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудо-сберегательных товариществ. - СПб., 1890. - С. 295-296.
- 6 Справка об историческом развитии и современном положении учреждений мелкого кредита в России и некоторых иностранных государствах. - СПб., 1894. - С. 9.
- 7 Карелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX - начале XX вв. - М., 1988. - С.109.
- 8 Земский сборник Черниговской губернии. - 1904. - № 8. - С. 8
- 9 Дідусенко А. Селянство і кредит. - Харків, 1927. - С. 39.
- 10 Земский сборник Черниговской губернии. - 1901. - № 8. - С. 58
- 11 Там само. - С. 59.
- 12 Там само. - С. 60.
- 13 Там само. - С. 71.
- 14 Там само. - 1906. - № 3. - С. 217.
- 15 Там само. - 1905. - № 3 - С. 49.
- 16 Там само.
- 17 Там само. - 1901. - №8. - С. 81.
- 18 Там само. - 1905. - № 3. - С. 31.
- 19 Анцыферов А.Н. Вказана праця. - С. 349.
- 20 ЦДІАК. - Ф. 2019. - Оп. 1. - Од. збер. 282. - Арк. 1.
- 21 Земское дело. - 1910. - № 5. - С. 432.
- 22 Статистический справочник по Югу России. - Полтава, 1910. - С. 34.
- 23 Карелин А.П. Вказана праця. - С. 142.
- 24 Анцыферов А.Н. Вказана праця. - С. 348.
- 25 Поставка для армии хлеба и фуража кредитными кооперативами. - Пг., 1916. - С. 5.

РОЛЬ ВИБОРНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЖЕЖНОЇ ОХОРОНИ У МІСТАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ ст.)

Вагомим фактором, що безпосередньо позначається на економічному розвитку країни, є ефективна організація пожежної охорони населених пунктів, насамперед міст, де зосереджені важливі промислові і торгові об'єкти, державні та громадські установи, культурно-освітні заклади тощо.

До проблеми організації пожежної справи в ХІХ ст. спеціалісти зверталися неодноразово. У дореволюційний період вона розроблялася О.Львовим, О.Чеховим, Ф.Ландезеном та іншими¹, котрі, спираючись на фактичні матеріали статистичного й описового характеру, ґрунтовно проаналізували стан пожежної охорони в містах російських губерній, профілактичні заходи, методи боротьби з вогняною стихією, кількісні і якісні показники пожежних частин, їх практичну діяльність, внесли пропозиції щодо покращання та перспектив розвитку пожежної справи. Проте, як зазначив А.Томіленко, дореволюційні дослідження були лишень «першим кроком у наближенні до наукового вивчення проблеми»². У них відсутній комплексний підхід у контексті аналізу історії пожежної охорони, поза увагою залишилися матеріали з регіонів, у тому числі українських.

Розробку означеної тематики продовжили радянські дослідники, в працях яких ключовим моментом була діяльність пожежних команд у радянські часи. Дореволюційний фактаж використовувався зазвичай для порівняння або ж як короткий екскурс в історію становлення пожежної охорони. Серед досліджень того часу доцільно вказати на колективну монографію «Пожарное дело в СССР»³, де висвітлено роботу пожежних команд, добровільних дружин, розвиток вогнегасної техніки, та співавторську працю Г.Кучера і Л.Усатенка⁴, в якій репрезентовано генезу пожежної охорони на периферії - у населених пунктах Київщини.

У новітній українській та російській історіографії (зокрема, А.Томіленком, М.Рогачковим та іншими⁵) в результаті введення в науковий обіг масиву архівних матеріалів активізовано регіональний напрямок вивчення історії пожежної справи та окреслено коло перспективних проблем. Враховуючи це, і, спираючись на фонди Чернігівського держархіву, доцільно проаналізувати організацію пожежної охорони у населених пунктах Чернігівської губернії, оскільки вона не знайшла цілісного відображення ні в українській, ні в зарубіжній історіографії, а отже, потребує актуалізації.

Формат дослідження обраної тематики досить об'ємний, тому безпосередньо у публікації поставлена мета розкрити роль виборних інституцій в процесі становлення пожежної охорони у містах губернії в останній третині ХІХ ст. Для її реалізації увага фокусуватиметься навколо таких аспектів, як заходи органів самоврядування щодо попередження пожеж, формування і фінансування пожежних команд та вільних пожежних товариств.

Необхідність організації ефективної пожежної охорони у містах Чернігівської губернії, як власне і скрізь, зумовлювалася частими пожежами, в яких гинули люди і знищувалися матеріальні цінності. Нерідко пожежі набували руйнівнішого характеру, ніж війни (за підрахунками В.Пуришкевича, збитки від однієї пожежі сягали в середньому 2127 руб.⁶). «Якщо війни, - писав російський архітектор А.Бернардаці, - спалахують час від часу, то пожежі - постійно, і з ними неможливо підписати перемир'я»⁷. Особливо затяжними вони були у густозаселених районах, де забудова велася упритул, і вогонь легко розповсюджувався повітряними масами. У ніч із 30 на 31 травня 1862 р., наприклад, Чернігів був охоплений полум'ям великої пожежі, в результаті якої знищено 40 дерев'яних і 4 кам'яні будинки, цегляну друкарню, церкву, 129 торгових лавок та інші

об'єкти. Центральна частина міста та околиця - Лісковиця - перетворилися у суцільні чорні згарища⁸. Городяни, як не дивно, вважали пожежі звичним явищем. Якщо у місті згорало кілька будинків, то про це майже не говорили. Про пожежу йшлося тоді, коли вогнем винищувалося декілька вулиць чи кварталів.

Причини пожеж були різноманітні. Як і в наш час, вони виникали в результаті свідомих підпалів, необережного поводження з вогнем, через порушення експлуатації систем пічного опалення, умов зберігання легкозаймистих речовин (спирту, бертолетової солі, ефіру, селітри), загорання гасових чи олійних ламп та інше.

Суттєво збільшувалася ймовірність виникнення пожеж, а головне швидкість розповсюдження вогню, через те, що в тогочасних містах переважали дерев'яні будівлі, криті соломомою, очеретом чи дракмою. Згідно зі статистичними даними 1862 р., у міських поселеннях губернії (губернському, 14 повітових і 4 заштатних містах) нараховувалося 15739 дерев'яних будинків, що становили 98,8 % від загалу. З року в рік кількість дерев'яних конструкцій зростала, і це закономірно, адже з сивої давнини Чернігівщина славилася лісовими запасами цінної за якістю деревини, яка вирізнялася достатньою міцністю і легко піддавалася обробці. До того ж коштувала вона порівняно дешево. Один кубічний сажень (9,66 куб.м) обходився в 5 разів дешевше цегли, що позначалося безпосередньо на ціні дерев'яних споруд. Враховуючи це, населення віддавало перевагу дерев'яним конструкціям, а відтак спостерігалося повільне будівництво кам'яних. У 19 містах в означений час нараховувалося лише 190 (1,2 %) будівель з вогнестійких матеріалів. Найбільше розміщувалося у великих містах: Ніжині - 64, Чернігові - 43, Глухові і Новгороді-Сіверському - по 22. У Погарі і Новому Місті не було жодної (до речі, у Новому Місті першу кам'яну будівлю звели лише в 1895р.)⁹. Проте навіть у цих будинках димарі опалювальних систем робилися дерев'яними чи глиняно-хворостяними, що, цілком природно, посилювало небезпеку загорання.

Своєчасне попередження пожеж, проведення профілактичних заходів та фінансування пожежних команд зазвичай покладалося на органи міського самоврядування, але вони ігнорували свій прямий обов'язок. «Цільові асигнування з місцевих бюджетів, - згадував В. Хижняков (Чернігівській міській голова упродовж 1875-1887 рр.), - призначені для укомплектування пожежних обозів, зникли в невідомому напрямку»¹⁰. Як результат - вогнеборці користувалися примітивним спорядженням, траплялися випадки, коли у відповідальні моменти пожежний інвентар не міг використовуватися за функціональним призначенням через зіпсованість. У повітових містах, зокрема, Острі, Борзні, Городні та інших, не були сформовані професійні пожежні команди або ж комплектувалися вони 2-4 особами (згідно з «Нормальним табелем» від 1853 р. це були солдати, звільнені у запас за станом здоров'я)¹¹.

У таких умовах на городян продовжували накладати пожежну повинність у натуральній формі. Як зазначає Ф.Ландезен, зберігався атавізм, коли на воротах садиб малювали відра, сокири, бочки, багри та інші підручні інструменти, з якими господар зобов'язувався прибути на місце пожежі, чи писали, що кожен повинен туди принести¹². Населення намагалось уникати таких обов'язків та, власне, і користь від цього була невелика, оскільки в процесі приборкання вогню кожен проявляв власну ініціативу, що призводило до хаосу і навіть нещасних випадків. Натуральна повинність була малоефективною і в тому плані, що у свідомості населення ствердився хибний стереотип про пожежі, як покарання Боже, боротися з яким вважалося гріховним. Біля палаючих будинків ставилися святі ікони, наприклад, «Неопалима купина» чи «Микита Новгородський», вдавалися до магічних дій: перекидали через палаючі будинки великодні писанки або інші нібито чудодійні предмети для задобрення духів. Такі дії продовжувалися до того часу, поки вогонь не загасав, знищивши все господарське начиння.

Ситуація почала змінюватися після 1870 р., коли за новим Міським положенням розпочався процес реформування виборного управління. Новостворені інституції (розпорядчі органи - міські думи і виконавчі - міські управи) у контексті вирішення господарсько-побутових проблем місцевого масштабу приділяли пожежній справі більше уваги, ніж у дореформенний час. Зумовлювалося це, по-перше, тим, що, згідно з чинним законодавством, фінансування місцевих пожежних команд вважалося структурним компонентом обов'язкових видатків органів самоврядування, а отже, здійснювалося воно першочергово і систематично. Місцева державна адміністрація в

особі губернатора прискіпливо перевіряла щорічні планування міських бюджетів і в разі відсутності статті витрат на обов'язкові потреби відмовлялася затверджувати їх, повертаючи на доопрацювання. По-друге, що, власне, було головним фактором, міські депутати усвідомлювали важливість покращання пожежної охорони, тому відповідально ставилися до профілактичної протипожежної роботи, вишукували додаткові кошти для різноманітних потреб професійних команд вогнеборців.

Профілактична робота, так званий попереджувальний напрямок розвитку пожежної справи, включала будівельний, режимний і пояснювальний аспекти. Щодо першого, то члени управ спільно з архітектором (якщо такий був) і представниками поліції контролювали і коригували забудову міст, враховуючи розпорядження губернського будівельного відділу і вимоги «Будівельного статуту» (збірник положень про планування населених пунктів)¹³. Особлива увага акцентувалася на дотриманні протипожежних вимог у процесі будівництва промислових і торгових закладів. У разі виявлення суттєвих порушень складалися протоколи, де фіксувалися недоліки і пропозиції щодо їх виправлення, та передавалися судовим інстанціям. Останні, враховуючи ступінь порушення, визначали міру покарання, як правило, застосовувалися штрафні санкції із зобов'язанням власника узгодити з архітектором план будівельних робіт. Самовільна забудова заборонялася¹⁴.

Контролюючи спорудження житлових приміщень, виборні управління домагалися використання населенням вогнестійких будівельних матеріалів, передусім цегли, заміни солом'яного покриття дахів на черепичне, дотримання пожежебезпечної відстані тощо. Зокрема, в залежності від вогнестійкості будівельних матеріалів між дерев'яними конструкціями, довжина яких не перевищувала 12 сажнів, дозволялася 4-саженна відстань, а між кам'яними - 2-саженна, при потребі споруджувався брандмауер - висока цегляна стіна. Не допускалося загромодження подвір'я різноманітними господарськими добудовами; лазні як потенційні джерела виникнення пожеж рекомендувалося зводити якомога далі від житлових приміщень¹⁵.

На жаль, населення не завжди виконувало розпорядження виборних управлінь, оскільки більша частина пересічних міщан була фінансово неспроможною купувати дорогі вогнестійкі будівельні матеріали. Відтак відсталі в соціально-економічному плані повітові містечка - Борзна, Мглин, Сосниця, Сураж - представляли собою скупчення дерев'яних будиночків, критих солом'яю, без дотримання будь-яких протипожежних правил. У цілому, станом на 1886 р., у 19 містах нараховувалося 41280 (98 %) дерев'яних конструкцій і 891 (2 %) - кам'яних, що порівняно з вищевказаними показниками 1862 р. свідчить про повільність використання вогнестійких матеріалів у будівельній справі. Упродовж наступних дев'яти років у містах звели 85 цегляних будинків, які серед загальної кількості становили лише 2,1 %¹⁶.

За таких обставин виборні структури надавали важливе значення режимним попереджувальним заходам, що передбачали виконання певних вимог у процесі експлуатації систем пічного опалення та наявність у населення елементарних засобів гасіння вогню. Враховуючи чисельність випадків загорання будинків через порушення правил користування пічним опаленням, самоврядні структури зобов'язували жителів будувати печі на фундаменті, на відстані 2 фути (0,6 м.) від дерев'яних стін, контролювали стан експлуатації печей і димоходів. З цією метою управи наймали сажотрусів, котрі періодично (1-2 рази на місяць) оглядали пічне опалення приватних, громадських і державних будівель, очищали його від сажі. Домовласники зобов'язувалися тримати на горищах чи деінде чани, наповнені водою, сокири, відра, драбини, підручні інструменти для гасіння вогню¹⁷.

Проводилася активна роз'яснювальна робота, у процесі якої основний вектор спрямовувався на ознайомлення городян з обов'язковими розпорядженнями виборних інституцій щодо умов зберігання легкозаймистих речовин. Пропонувалося тримати їх в окремо збудованих льохах або складах на відстані 100 - 300 сажнів від житла. Підприємці, котрі реалізовували пальне, зобов'язувалися мати герметично закриті ємності, що вмщали не більше 2 пудів нафти і 5 пудів гасу, на випадок пожежі тримати у лавках не менше 3 возів піску¹⁸. Подібні розпорядження періодично перевдавалися і розповсюджувалися серед населення.

Профілактична робота стала важливим кроком у напрямку своєчасного попередження пожеж, але, як показувало життя, цього було замало. Час від часу у

містах спалахували пожежі, і боротьба з ними вимагала професійної підготовки, а, отже, організації та укомплектування пожежних команд. Органи самоврядування, спираючись на законоположення «Про припинення комплектування пожежних частин солдатами, звільненими у запас за станом здоров'я» (від 1873 р.), формують команди вільнонайманих спеціалістів, для яких праця вогнеборця стала свідомим вибором¹⁹.

Підбиралися пожежники на конкурсній основі. Перевага надавалася 21-40- річним чоловікам із здоровою і міцною статурою, не на останньому місці були моральний спосіб життя та сімейний стан (вважалося, що холостяки здатні краще віддаватися роботі, ніж одружені). Враховуючи вікові і фізичні дані кандидатів, комплектувалися групи трубників, сокирників і кучерів, що свідчило про поділ праці згідно зі спеціалізацією. Трубноки гасили вогонь, сокирники розбирали охоплені полум'ям будівлі, кучери відповідали за стан пожежного обозу і вчасне забезпечення водою. Очолювали команди брандмейстери, яким допомагали 1-2 помічники з досвідчених пожежників. Вимоги до них були досить високі, оскільки від їх організаторських здібностей залежала ефективність і злагодженість у діяльності усіх вогнеборців. Керуючись такими вимовами, у квітні 1878 р. Чернігівська управа запросила брандмейстера з м. Києва. Йому було надано квартиру і призначено річний оклад у розмірі 400 руб. 20 коп, що досить непогано для губернського міста. За даними Г.Кучера та Л.Усатенка, заробітна плата київських брандмейстерів сягала 300 руб. на рік, хоча обсяг роботи і ступінь відповідальності, порівняно з Черніговом, значно більші²¹.

Формування пожежних частин кваліфікованими кадрами вимагало чималих витрат. Утримання одного пожежника обходилося міській скарбниці від 72 до 96 руб. (в середньому по 84 руб. на рік або по 7 руб. на місяць)²². Прожити на такий заробіток було важко, його могли отримувати навіть звичайні робітники на промислових підприємствах, які також забезпечувалися житлом з опаленням та освітленням, спецодягом, іноді продуктами харчування, але при цьому значно менше ризикували власним життям. Через це серед вогнеборців почала спостерігатися плинність кадрів: кожен два-три роки поновлювався склад пожежників, що негативно позначалося на професійному рівні. Щоб виправити ситуацію, органи самоврядування збільшили зарплатню, враховуючи стаж роботи. За п'ять років безперервної служби ставки майже подвоювалися, сягаючи 12 руб., а за десятирічний стаж нараховувалося по 24 руб. за місяць²³. Загалом упродовж десяти років заробітна плата пожежників зростає в 5 разів, однак і цих коштів не завжди вистачало для утримання сім'ї. У невеликих повітових і заштатних містах поширювалася практика роботи пожежників за сумісництвом, але це не було на користь пожежній охороні. Нерідко траплялися випадки, коли на місце пожежі команди прибували із запізненням.

Спорядження пожежників було примітивним, використовувалися в основному традиційні господарські знаряддя. У їх переліку знаходимо відра, казани, драбини, сокири, лопати тощо. Вода підвозилася в дерев'яних бочках (умонтованих у звичайних хурах), що наповнювалися черпаками з криниць чи водоєм. З часом, як свідчать статистичні матеріали, зібрані О.Шереметьєвим, у розпорядженні пожежників з'явилися ручні насоси, пожежні труби, багрові ходи, лінійки²⁴.

Зберігався пожежний інвентар у спеціальних приміщеннях - депо, збудованих у центральних частинах населених пунктів, звідки зручно доставляти вогнегасні знаряддя у будь-який квартал чи частину вулиці. По суті, обладнані депо були в Глухові, Ніжині і Чернігові, в інших містах спорядження вогнеборців розміщувалося у звичайних будівлях. Так, для сонницького депо орендувалося за 50 руб. приміщення у купця І. Люблінського²⁵, інвентар остерських пожежників зберігався в будинку, орендованому за 175 руб. у купчихи М. Ліждовоєвої (для здешевлення орендної плати в ньому розмістили ще й сирітський суд)²⁶, Козелецька управа наймала за 36 руб. у міщанина М.Дзюбенка лише стайні для коней²⁷. Зауважимо, що орендовані приміщення не дозволялося перебудовувати, тому вони були не пристосованими для пожежних команд, і згодом це перетворилося на проблему, яку довелося вирішувати, вишукуючи кошти на будівництво обладнаних депо.

У пошуках грошей виборні інституції вдавалися до різноманітних способів: виявляли господарський хист, отримували позики, організовували цільові збори з місцевого населення, засновували товариства взаємного страхування від вогню тощо. Якщо проаналізувати динаміку міських капіталовкладень у розвиток пожежної справи,

то приходимо до висновку про поступове їх збільшення. За період з 1870 по 1893 рр. видатки зросли більш ніж удвічі, але це в свою чергу спричинило конфліктну ситуацію між органами самоврядування і поліцією. Річ у тому, що до 70-х рр. пожежні частини, утримуючись міським коштом, входили до складу поліцейських відділень і повністю їм підпорядковувалися. Після реформування виборних управлінь Міністерство внутрішніх справ дозволило передати пожежні команди у їхню компетенцію. Таке рішення було цілком логічним, оскільки самоврядні структури виділяли кошти, а отже, мали повне право контролювати розподіл. Проте міські думи губернії не змогли вчасно оформити документи, котрі б засвідчили юридичну силу підпорядкування пожежних частин містам. Відтак останні продовжували фінансування, але розподілом грошей займалися представники поліції, які досить часто витрачали їх на власні потреби. Це викликало протест із боку виборних управлінь, вони неодноразово зверталися з клопотаннями в міністерство, пропонували поліцейським компромісні рішення, на кшталт створення з депутатів і поліцейських комісій, котрі б координували розподіл фінансів, але все було марним²⁸.

Така проблемна ситуація, на думку В.Пуришкевича, неузгодженість статусу громадських і поліцейських пожежних команд підштовхнула самоврядні структури до організації Вільних пожежних товариств, які ними утримувалися і повністю контролювалися²⁹. Уперше подібне товариство з'явилося в 1893 р. у м. Чернігові. Його особовий склад нараховував 28 чол., серед яких за соціальним станом переважали в основному міщани (першим брандмейстером був Г.Селюк). Вони не отримували за службу платні, але мали певні пільги, найважливіша з яких - звільнення від виконання обов'язкової військової повинності³⁰.

Для депо пожежного товариства управа виділила будинок на Богоявленській вулиці, неподалік від Красного мосту. Як вказує краєзнавець В.Леус, це була мурована одноповерхова споруда (до речі, зодчі використали елементи готичного стилю - зубці на вежі і стрілчасті вікна) із залом для спорядження. З південного боку до неї прилягала вета-каланча, з якої проглядалося все місто, завершувалася вона дерев'яною ліхтар-сторожкою з флігелем у вигляді прапора³¹.

Міська влада потурбувалася про обмундирування та укомплектування добровольців інвентарем, що обійшлося бюджету 1500 руб. (придбали 4 коней, зброю, 4 бочки і 2 насоси). Згодом докупили ще 2 бочки з насосами і виділили біля р. Стрижня луки для випасу коней³². Фінансова допомога надходила також від губернського земства і міського товариства взаємного страхування від вогню, які були зацікавлені в ефективній роботі пожежників (від стану протипожежної охорони залежали обсяги страхових платежів погорільцям).

Через два роки з'явилося Вільне пожежне товариство в Ніжині (нараховувало 120 чоловік), а згодом - в інших населених пунктах³³.

Отже, опрацьовані архівні матеріали дозволяють позитивно оцінити роль виборних інституцій в процесі організації пожежної справи в містах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст. Ними проводилася активна робота щодо своєчасного попередження пожеж, укомплектовувалися і фінансувалися професійні команди вогнеборців та вільних пожежних товариств, враховуючи рівень соціально-економічного розвитку населених пунктів і фінансову забезпеченість місцевих бюджетів. З метою покращання пожежної охорони органи самоврядування також ініціювали заснування міських товариств взаємного страхування від вогню, кас взаємодопомоги для пожежників та інше, що, без сумніву, може послугувати темою для окремого дослідження.

Джерела та література:

1 Львов А. Городские пожарные команды. - СПб., 1890. - 352 с.; Чехов А. Исторический очерк пожарного дела в России. - СПб., 1892. - 196 с.; Ландэзен Ф. К вопросу о борьбе с пожарами в России. - СПб., 1900. - 42 с. та інші.

2 Томіленко А. Розвиток пожежної справи на Правобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.: історіографія проблеми //Наукові праці. - Т. 10. - Історичні науки. - Миколаїв, 2001. - С. 62.

3 Голубев С., Зильберштейн Ф., Савельев П. Пожарное дело в СССР. - М., 1968. - 304 с.

4 Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня. - К., 1969. - 132 с.

5 Томіленко А. Пожежна справа на Правобережній Україні у II пол. XIX - на поч. XX ст. - Автореф. дис.... канд. іст. наук. - Донецьк, 2000. - 18 с.; Рогачков Н. Брандмайорские команды: из

- истории пожарного дела в России //Наука и жизнь. - 1996. - № 6. - С. 36-40 та інші.
- 6 Пуришкевич В. Национальное бедствие России. - СПб., 1909. - С. 227.
  - 7 Рогачков Н. Названа праця. - С. 36.
  - 8 Спиридонов Р. Пекло творилося в Чернігові//Чернігівські відомості. - 1997. - 21 листопада.
  - 9 Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 70а. - Спр. 93. - Арк. 9-10.
  - 10 Хрестоматія з історії СРСР. - Т. 3. - К., 1953. - С. 170.
  - 11 Чехов А. Названа праця. - С. 68.
  - 12 Ландзєн Ф. Добровольные пожарные дружины. - СПб., 1899. - С. 3.
  - 13 Черниговские губернские ведомости (далі - ЧГВ). - 1899. - 6 юнія.
  - 14 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 23. - Спр. 2024. - Арк. 1520.
  - 15 Центральный державный історичний архів у м.Києві. - Ф. 442. - Оп. 105. - Спр. 163. - Арк. 85.
  - 16 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 70 а. - Спр. 93. - Арк. 7-50.
  - 17 ЧГВ. - 1885. - 7 юнія.
  - 18 Там само. - 1885. - 21 юнія.; 1898. - 29 октябрю.
  - 19 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 193 а. - Спр. 30. - Арк. 16.
  - 20 Свод постановлений Черниговского городского управления за 1870-1883 гг. - Чернигов, 1884. - С. 630.
  - 21 Кучер Г., Усатенко Л. Названа праця. - С. 33.
  - 22 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 193а. - Спр. 30. - Арк. 2.
  - 23 Свод постановлений... - С. 333.
  - 24 Шереметьев А. Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи. - СПб., 1892. - С. 174.
  - 25 ДАЧО. - Ф. 127. - Оп. 96. - Спр. 172. - Арк. 47.
  - 26 Там само. - Оп. 189 а. - Спр. 220. - Арк. 1-14.
  - 27 Там само. - Спр. 417. - Арк. 1.
  - 28 Там само. - Оп. 1. - Спр. 8044. - Арк. 9.
  - 29 Пуришкевич В. Названа праця. - С. 25.
  - 30 Тридцатилетие деятельности Черниговского городского управления: 1870-1900 гг. - Чернигов, 1901. - С. 128.
  - 31 Леус В. Оберігали місто від пожеж//Чернігівський вісник. - 1990. - 18 жовтня.
  - 32 Тридцатилетие деятельности .... - С. 129.
  - 33 Пожежно-технічна виставка управління державної пожежної охорони МВС у Чернігівській області. Експонати 4, 6.

Володимир Дятлов

«СТАРИЙ» ЄВРОПЕЙСЬКИЙ МІСЬКИЙ РЕСПУБЛІКАНІЗМ В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ (XVI - XVII ст.)

Історико-компаративістські студії раннього Модерну України і країн Центральної та Західної Європи, незважаючи на їхню актуальність, залишаються поодинокими як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Західноєвропейські дослідники концентрують зусилля головним чином на історико-порівняльному аналізі політичних, соціокультурних і економічних процесів в країнах, які входять до «об'єднаної Європи», що слід розглядати як адекватну відповідь історичної науки на європейську інтеграцію.

Нова історіографічна тенденція виявилась настільки помітною, що в наукових колах заговорили про кінець національних історіографій¹. Помітними стали також спроби, з одного боку, розширити ареал інтеграційної історії на країни Східної Європи і Сходу, а з іншого - досягти компромісу між універсалістським і національними підходами. За висновком одного з аналітиків таких новацій М. Боргольте, історична наука не може бути служанкою європейського об'єднання, однак вона повинна концентрувати свої зусилля на пошуках вирішення актуальних проблем сучасності, що відкриває для неї як нові шанси, так і нові ризики². Ревізія латиноцентристської історіографії на користь транскультурного простору, відкритість її східній історії й надалі потребують національних і полідисциплінарних підходів, результати яких по-новому упорядковуються і переосмислюються відповідно до нових цілей і завдань реального об'єднання Європи³.

Звернення істориків до компаративістських студій дає можливість показати чимало

загальних цивілізаційних підвалин, однак український матеріал в історико-порівняльних студіях європейських вчених посідає поки що досить скромне місце. Зі свого боку, започатковані вітчизняними істориками спроби дослідження українських народних рухів XVI - XVII ст. у загальноєвропейському процесі й визвольній боротьбі цього періоду, історико-порівняльні підходи до історії Української революції XVII ст. і західноєвропейських революцій раннього Нового часу, дають підстави стверджувати про плідність і перспективність таких студій⁴.

Проблема історичної компаративістики ускладнюється тим, що національні історіографії використовують «власні» теоретико-методологічні підходи, які не проходять «випробування» іншим історичним матеріалом. Це стосується також сформульованих в останні десятиріччя минулого століття західноєвропейськими істориками нових концептуальних моделей урбаністичних процесів, ролі міста і міського права в становленні модерної європейської держави. Відкритим залишається питання про мутації «старого міського республіканізму» в епоху кризи середньовічних владних структур й становлення централізованої національної та регіональної державності.

Теорія середньовічного «старого європейського міського республіканізму» набула широкої популярності у 80-90-і рр. в історичній науці Німеччині, Англії, Франції в межах дискусії навколо концепції «комуналізму»⁵.

У традиціях міського демократичного устрою і самоврядування історики намагалися знайти противагу бюрократичній державі, яка із охоронця демократії перетворюється на її цензора. Поряд з такою «кон'юнктурною» метою ставилось також завдання за допомогою нових концепцій подолати обмеженість теорій і понять, таких як «феодалізм», «капіталізм», «абсолютизм», які виявились недостатніми для того, щоб осягти соціальний і політичний простір середньовічної і ранньомодерної Європи.

Концепція комуналізму, одним із провідних авторів якої є відомий німецький дослідник П. Бліккле, базується на ідеї про провідну роль і значення громади та громадського принципу в соціальному і політичному житті в період пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу⁶. Своїми витоками вона сягає поглядів П. Гірке, який протиставляв принцип громадського устрою ієрархічній системі монархізму.

На думку П. Бліккле, комуналізм не можна ідентифікувати з республіканізмом, який характеризується високою мірою автономії й навіть повної політичної самостійності міської громади. Іншими словами, комуналістична система життя може співіснувати з монархічними і аристократичними надбудовами і водночас бути основою республіканізму⁷. Фактично, П. Бліккле спробував своєю концепцією комуналізму створити альтернативу теорії феодалізму, посилаючись на те, що комунально-громадські принципи переважали у соціально-економічному і політичному житті епохи Середньовіччя і відігравали не меншу роль, ніж васально-ленні відносини. На відміну від П. Бліккле, Г. Шіллінг дає ширше тлумачення феномену «міського республіканізму» «старої» Європи, вбачаючи в ньому політичний ідеал міщанства, який воно прагнуло реалізувати у боротьбі з територіальними володарями і державною владою, загальний принцип, модель демократичного устрою, які в практиці міського життя ніколи не мали однакової й завершеної форми⁸. Дослідник цілком справедливо вважає, що республіканізм був притаманним не тільки вільним та імперським містам, які в політичних теоріях XVI - XVII ст. ставились в один ряд із античними полісами, швейцарськими міськими кантонами, італійськими ренесансними містами-державами, а й малим та середнім містам, котрі впродовж пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу залишались підпорядкованим територіальним володарям⁹. Зникнення більшості міст із республіканської свідомості європейського суспільства, на думку дослідника, не означає, що вони не були активними учасниками змагань за демократичний, антимонархічний устрій. Розширене тлумачення республіканізму знайшло широке розповсюдження в сучасній урбаністиці, яка виходить із того, що певною мірою «республіканський устрій» був притаманний будь-якому західноєвропейському середньовічному місту¹⁰.

В останні роки тема комуналізму і «старого республіканізму» знайшла своє нове дихання в річищі нового методологічного і дослідницького напрямку історії «знизу», представники якого намагаються на противагу «державній» історії показати механізми самоорганізації суспільства, здатність невеликих спільнот, зокрема, міських і сільських

громад виконувати важливі функції організації економічного, соціального і політичного життя, правового регулювання¹¹.

Дослідники не безпідставно розглядають місто як попередника сучасної публічної держави, оскільки в ньому, де соціальна спільнота охоплює велику кількість людей, у громадському і політичному житті міжособистісні відносини відступають на задній план і не відіграють такої ролі, як у сільських громадах¹². Густота населення, конфліктність міського співтовариства, інтенсивність соціального й економічного життя на відносно вузькому територіальному просторі, взаємне переплетення інтересів окремих осіб та угруповань, їхнє прагнення до автономії в пануючому феодальному оточенні вимагали постійного регулювання усіх сфер життєдіяльності, забезпечення громадського порядку і захисту міщан¹³.

На відміну від пізньомодерної республіканської державності, об'єктом і суб'єктом якого стає індивідуум, громадянин, «старий» міський республіканізм базувався на колективістських підвалинах, на правах і свободах громад, соціо професійних співтовариств, корпоративних об'єднань. Його нормативні і цільові принципи, закріплені в міських конституціях і, зокрема, в магдебурзькому праві, полягали у забезпеченні внутрішнього громадського миру, злагоди, підпорядкованості приватних інтересів «загальному благу», утвердженні і захисті «привілеїв та вольностей», в першу чергу, права на життя і майно¹⁴.

Магдебурзьке право було свого роду ідеальною моделлю міського самоврядування, яка в реальному житті постійно зазнавала порушень, часто масового характеру, змін, доповнень і «реформацій»¹⁵. Дослідження підтверджують синкретизм міщанської правової свідомості: уявлення міщан про владу, право, суд, правосуддя базувались на складному переплетінні релігійних етнічних, правових поглядів, історичне походження яких досить різне.

На користь того, що міський суспільно-політичний устрій базувався на принципах республіканізму, свідчить те, що ідеї рівності щодо сплати податків і громадянських обов'язків, комунальних робіт, будівництва стін та укріплень, несення вартової служби та присяжного союзу міщан, були провісниками вчення про суспільний договір¹⁶.

В ідеальному варіанті, сформульованому в міських конституціях, законах і статутах, принцип рівності розповсюджувався на міське правління. Натомість практично всі міста переживали тривалі або короткочасні періоди олігархічного й авторитарного правління, порушення засад колегіальності, узурпації влади міщанськими елітами, що призводило до появи опозиції та опозиційного руху, в межах яких формувались і набували сили нові політичні угруповання.

В епоху раннього Нового часу спостерігається нова хвиля боротьби міст за свою автономію і зміцнення своїх комунально-громадських підвалин соціального, економічного і політичного життя. Боротьба за участь у міських урядах, за їхню демократизацію мала найрізноманітніші форми та особливості і була характерною рисою міських соціальних і релігійно-політичних рухів.

Натомість постає питання: як сталося, що нова хвиля комунально-громадського республіканізму завершується його крахом і відкриває простір для утвердження абсолютизму?

Пошуки відповідей на це питання, на наш погляд, слід шукати в протиріччях, якими наповнене міське життя раннього Модерну. Свої комунально-громадські засади міста активно обстоювали в релігійних, соціальних і політичних рухах XVI -XVII століть, намагаючись при цьому визначити своє провідне місце в системі монархічної влади, або розповсюдити республіканські принципи на всю країну.

У країнах Західної і Центральної Європи боротьба за автономію міст, зміцнення комунально-громадських засад і демократизацію міського правління у цей час зливається із релігійним рухом і стає важливою складовою європейської Реформації. Ідеї реформаторів про право релігійних громад визначати характер свого релігійного життя, обирати своїх пастирів, вимоги демократичного устрою нової релігійної організації були використані міськими громадами у боротьбі проти олігархічних угруповань. Ідентифікація релігійної та світської громад стає одним із каталізаторів розвитку міського республіканізму¹⁷. Прагнення міст до повного демократичного правління та автономії в окремих випадках призводило до нестандартних рішень і залучення для досягнення мети релігійних ідей і перетворень, які найбільшою мірою були співзвучні

із утвердженням незалежності від територіальної та центральної влади. У таких випадках громадсько-товариський дух, носієм якого стає церковна громада, і бюргерське самоврядування в галузі фінансів, складає основний напрямок розвитку міста до республіканської автономії¹⁸. Міські громади, керуючись ідеєю, що кожен мешканець незалежно від свого соціального статусу і звання повинен нести службу на благо всього міста, вели тривалу боротьбу за те, щоб духівництво, монастирі, дворяни, котрі мешкали на його території, виконували міщанські обов'язки.

Натомість, Реформація, посилюючи громадські основи міського устрою, вводить в нього руйнівний чинник: ідею особистої відповідальності людини перед Богом, її релігійну самодостатність, що дає їй право на емансипацію від будь-яких зовнішніх конфесійних і громадських структур. Тим самим закладався новий індивідуалістичний принцип побудови не тільки релігійного, а й політичного життя, який буде пізніше розвивати Просвітництво і новий європейський республіканізм. Індивідуалізм мав не тільки релігійне коріння. Найпослідовнішими його поборниками і теоретиками стають гуманісти, які формулюють ідею громадянина держави. Форма правління, монархія чи республіка, не мала при цьому особливого значення.

Трагедія комунально-громадського республіканізму полягала в його територіальній обмеженості та ізольованості - за умов розвитку підприємництва, ринкових відносин, несумісних із економічною автаркією, він нездатний був забезпечити і захистити інтереси міщан. Бюргерська еліта прагнула подолати це шляхом набуття міщанських прав тих міст, де були її економічні інтереси. Однак така практика була досить витратною, громіздкою і неефективною. Найадекватніше екстериторіальні інтереси могла задовольнити не міська громада, а регіональна або централізована держава. Ідея громадянина, підданого центральної влади, яка забезпечувала захист в економічних справах, ставала все більш привабливою, навіть незважаючи на те, що абсолютизм розглядав міщан не як громадян, а як своїх підданих, в чому слід вбачати прообраз формальної рівності перед владою.

Ефективнішою формою подолання обмеженості міського громадянства і укріплення владних функцій і повноважень міст стають міські союзи - напівдержавні об'єднання, які представляли серйозну республіканську альтернативу монархічно-ієрархічній державності. В межах таких об'єднань вирішувались питання спільної економічної політики, регулювання ринків збуту товарів, тарифів заробітної плати поденникам і робітникам, цехової солідарності у протистоянні підмайстрам. Найпотужніші союзи ставили за мету вплив на політику імперської і князівсько-регіональної влади, формування свого «лобі» у станових представництвах. Окремі з них в силу своєї специфіки зуміли створити своєрідне соціокультурне поле, в межах якого формувалась міщанська регіональна політика. Однак на початку XVI століття міські союзи, внаслідок аморфності свого управління і структури, починають все більше йти у фарватері політики могутніх територіальних володарів або імперської влади, які показують свою дієвість і більшу ефективність у вирішенні не тільки економічних, а й соціальних проблем.

Місто впродовж пізнього Середньовіччя і раннього Модерну знаходилося у конфлікті із зовнішнім владним оточенням, яке базувалось на ієрархічних васально-ленних відносинах, і намагалось посилити свій вплив на державні справи. Основою цього конфлікту було протистояння двох політичних культур: міської демократично-республіканської і феодално-ієрархічної, в межах якої існували свої станові демократичні принципи, на яких базувався регіональний, повітовий республіканізм і станове представництво. Послаблення позицій міського республіканізму значною мірою зумовлене занепадом «повітової», «земельної демократії» та її інститутів, які поступово витісняла центральна або князівська бюрократія.

Міський республіканізм будувався на договірному принципі влади, в той час як ідеологи монархічного правління активно культивували ідею його Божого походження. За таких умов як на заході, так і на сході Європи утверджується ідея державного суверенітету, інтеграції міст в централізовану державу, Божого, а не республікансько-договірного походження влади, авторами якої були Жан Боден і нідерландець Юстус Ліпсіус. Комунально-громадський республіканізм мав також своїх авторитетних теоретиків серед італійських гуманістів, публіцистів Голландії, Англії XVI - XVII ст., однак, їх програми виявились у більшості випадків на той час маргінальними.

По відношенню до територіальних, королівських та імперських володарів

республіканізм знаходив свій прояв у завоюванні та захисті правових, політичних, податкових, економічних та соціальних привілеїв, в політиці, спрямованій на встановлення широкої міської автономії, в утвердженні права на незалежність від центральної або регіональної влади навіть у питаннях зовнішньої політики. В правовій практиці це знаходило свій прояв у теорії договору, на основі якої міста і влада укладали угоди про взаємини та права і виступали як партнери. Правова система строго розмежовувала земельні міста і міста, що були підпорядковані центральній владі. Натомість на початковій стадії раннього Модерну вони перебували на одному рівні і майже не відрізнялись одне від одного. Пізніше, в умовах утворення територіальних держав у XVI - на початку XVII ст., відбувається руйнація цього відносно єдиного бюргерського світу.

Релігійно-політичні протиріччя і конфлікти, посилення соціальної нестабільності поглиблювали кризу «старого» міського республіканізму і сприяли утвердженню ідеї сильної централізованої влади, здатної навести порядок і вирішувати проблеми національного і екстериторіального характеру. Розбудова централізованого національного (Франція, Англія) або земельно-князівського правління, як це спостерігалось у Німеччині, супроводжувалась посиленням контролю за фінансовою діяльністю церковних закладів, переглядом й оновленням старого права, обмеженням повноважень міських громад, усуненням паралельних органів управління, «чужих» прав у межах своїх територій. Посилюється боротьба за політичне об'єднання, визначення кордонів між сусідніми державами, загострюються протиріччя навколо спірних територій та володінь.

Міський республіканізм впродовж століть сформував свою правову базу, основами якої були комунально-громадські принципи. За умов розбудови модерної державності, формування нових соціальних відносин, відбувається відродження римського права, яке санкціонувало приватну власність, давало підстави для утвердження абсолютної влади власника над своїми володіннями, не виключаючи при цьому підданих. Римське право, зокрема відомий *Corpus juris civilis* імператора Юстиніана, набуває нових доповнень, інтерпретацій та коментарів з метою посилення влади, центральних органів управління, збільшення кількості чиновників, військових найманців, що потребувало додаткових коштів і, відповідно, введення нових податків. Централізація влади диктувалась необхідністю вирішення нових проблем в економічній сфері, пов'язаних із становленням національних і світового ринків, розкладом середньовічного станового устрою, забезпеченням соціальної дисципліни нижчих верств населення. Усі ці проблеми були не під силу розпорощеним міським громадам, еліта яких першою вступає на шлях союзу із центральною національною або територіальною владою. До того ж римське право стало найадекватнішою формою правового забезпечення приватної власності та індивідуальних інтересів.

У ранній Новий час, коли бюрократична держава тільки починає формуватися, територіальні або державні володарі вбачали в містах носіїв певних владних функцій і змушені були погоджуватися на надання їм певної автономії, привілеїв та вольностей¹⁹. Натомість модернізація влади шляхом створення бюрократичних служб передбачала також визнання міста як носія інституційного розвитку, міських союзів з їхніми екстериторіальними інтересами і, водночас, послаблення регіонального «повітового» та міського республіканізму, зведення їх до рівня місцевого самоврядування²⁰.

У Східній Європі та в Україні у XVI ст. разом із пересуванням локаційної хвилі із заходу на схід відбувається поширення нової організаційної моделі міст із наданням поселенням правової автономії, тісно сплетеної з імунітетом громад, які виступали перед власником міст з реформами, що полягали у підтриманні міщанських ініціатив і товарно-грошових відносин. Натомість розвиток комунально-громадського республіканізму в цьому регіоні, його слабкість і занепад мали свої особливості.

В українських містах демократичний рух також мав своє релігійне забарвлення. Боротьба православного населення міст України за участь у міському самоврядуванні, за знищення переслідувань та обмежень в економічному, політичному та культурному житті набуває чітко означених форм релігійного протистояння католицизму. Релігійні війни і конфлікти в усіх регіонах Європи базувались на протистоянні «тиранам» і в багатьох випадках ставили за мету створення нового політичного устрою, який би не допускав утисків громади²¹. Однак православ'я не культивувало громадського устрою

своєї конфесії та емансипації особистості від церкви на зразок реформаційних вчень, а реформаційний рух протестантського гатунку в Україні не міг стати загальним і відігравати провідну роль. Відсутність сильного релігійно-громадського чинника, який, безперечно, послабляв республіканські змагання в українських містах, компенсувався участю міського населення в революційному русі середини XVII ст., прагненням до ліквідації іноземної влади, королівської та територіальної адміністрації, до утвердження нових демократичних принципів міського самоуправління і партнерських взаємин міст із державною владою²².

Прагнення до демократизації міського управління в Україні посилювалась національним чинником, боротьбою проти іноземної монархії, територіальних володарів та їх адміністрації, яка проходила різні стадії: від виступів проти окремих представників шляхти, воєвод, старост і підстарост у XVI ст. до масових змагань за широку автономію і національне визволення у наступному столітті. З початком Української революції XVII ст. навіть привілейована частина міського населення, яка раніше лояльно ставилась до королівської адміністрації і територіальних володарів, починає активну боротьбу проти них²³.

У своїх загальних рисах український національно-міський рух за автономію можна порівняти з боротьбою нідерландських міст у XVI ст. проти іспанського панування. Провідну роль у Нідерландах відігравали дві сили: міста з їх республіканізмом і дворянство, яке тяжіло в тих чи інших формах до нового національного монархізму. Однак високий ступінь урбанізації цієї країни, економічна могутність міст сприяли встановленню тут демократичного республіканського правління на старих комунально-громадських засадах.

Особливість України полягала у відсутності як впливових урбанізованих верств, на західноєвропейський зразок, так і політично консолідованого дворянства. За таких умов провідну роль відіграє третя сила - козацтво з його військово-демократичним республіканізмом. Козацький і міський республіканізм XVI - XVII ст. є двома різновидами старої європейської демократії, що базувалась на силі окремих спільнот, станів, громад, об'єднань, на захисті їхніх прав та привілеїв. Різноманітні форми міського самоврядування компенсували той очевидний факт, що стара шляхта і міщани були фактично усунуті від керівництва держави, яке залишилось в руках козацтва²⁴. Міста наполегливо обстоювали свої права і привілеї, прагнули поширити свою автономію в межах сильної козацької системи влади, інтереси якої часто розходились з інтересами міських громад. Наявність двох центрів республіканізму стає важливою перешкодою на шляху узурпації влади. До того ж магдебурзьке право попри різні оцінки його в історії української державності, мало значний вплив на законодавство, судовий устрій і життя козацької держави.

Натомість ця дихотомія створює значну небезпеку для існування незалежної сильної централізованої держави. За умов протистояння міст і козацької адміністрації, втручання останньої у справи міського самоврядування, міщани, користуючись широкими правами, що розповсюджувались на зовнішні відносини, шукали собі опори й захисту у московського уряду²⁵. Вільні «государеві міста»²⁶ в такому разі все більше ставали елементами централізованої держави і втрачали свій республіканський дух.

Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що в епоху становлення і посилення централізованих держав, абсолютистських державницьких претензій центральної влади або територіальних володарів у роздібнених країнах, формування бюрократичної системи управління старий європейський республіканізм зазнає глибокої кризи і зводиться до рівня обмеженого місцевого самоврядування. Драматизм державницького розвитку другої половини XVI - першої половини XVII ст. полягав у глибокому протиріччі між претензіями міщанства на вольності та незалежність і зростанням їхнього загального інтересу в централізованій, національній або територіальній державності.

В епоху кризи абсолютизму і революцій, ідеологічною основою котрих було Просвітництво, формуються новий республіканізм, підвалинами якого були визнання автономії особистості, громадянина, суверенітету нації, утвердження ідеї суспільного договору й розділення влади на законодавчу, виконавчу й судову. Нові принципи були спрямовані не тільки проти монархізму, станової та політичної ієрархії, а й проти старого європейського міського республіканізму з його комунально-громадськими

принципами й структурами, що знайшли свій розквіт у вільних містах, містах-державках або міських союзах. Просвітницький проект не виключав традиції «старого» республіканізму, обмежуючи його функціями міського самоврядування, на які постійно зазіхала центральна або територіальна влада і бюрократія.

Джерела та література:

- 1 Borgolte M. Vor dem Ende der Nationalgeschichten? Chancen und Hindernisse fur eine Geschichte Europas im Mittelalter // Historische Zeitschrift - Bd. 272 - H. 3. - S. 595.
- 2 Ibid., S. 595.
- 3 Borgolte M. Vor dem Ende... S. 595-596; Borgolte M. Mittelalterwissenschaft im Zeichen der Pluraliterfahrung // Unaufhebbare Pluralitat der Kulturen Zur Dekonstruktion und Konstruierung des mittelalterlichen Europa /Hrsg. von M. Borgolte. - Munchen, 2001. - S. 6-7.
- 4 Степанков В.С. Українська революція 1648-1676 рр. У контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст.: спроба порівняльного аналізу // Український історичний журнал - 1997. - №1. - С. 3-21; Смолий В., Степанков В. Людина і епоха: 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується. // Вісник НАН України - 1995. - № 9/10. - С.67-84; Наливайко Д. Козацька Християнська республіка (Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). - К., 1992.
- 5 Blickle P. Komunalismus. Begriffsbildung in heuristischer Absicht // Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich / Red. A. Holenstein. - Munchen, 1991. - S. 5-38
- 6 Ibid., S. 5-6
- 7 Blickle P. Komunalismus, Parlamentarismus, Republikanismus // Historische Zeitschrift. - 1986. - № 242. - S. 529-556.
- 8 Schilling H. Gab es im Spatmittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland eine stadtischen «Republikanismus»? Zur politischen Kultur des alteuropaischen Stadtburgerturns // Republiken und Republikanismus in Europa der Fruhen Neuzeit / Hrsg. H.G.Koenisberger. - Berlin, 1988. - S. 101-143; Schilling H. Aufbruch und Krise Deutschland. 1517-1648. - Berlin, 1994. -S. 64-65.
- 9 Schilling H. Aufbruch und Krise... S. 64.
- 10 Уваров П.Ю. Община горожан: структура и конфликты // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. - Т. 3: Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. - М. 2000. - С. 9.
- 11 Friedenbunrg R. Welche Wegscheide in der Neue Zeit? Widerstandsrecht, «Gemeiner Mann» und Konfessioneller Landespatritiasmus zwischen «Munster» und «Magdeburg» // Historische Zeitschrift - 2000. - Bd. 270. - H. 3. - S. 570-571.
- 12 Sander F. S. Feudalstaat und burgerliche Verfassung. Ein Versuch uber die Grundproblem der deutschen Verfassungsgeschichte. - Berlin, 1906. - S 53-54, 129, 135.
- 13 Isenmann E. Gesetzgebung und Gesetzungsrecht spatmittelalterlicher deutschen Stadte // Zeitschrift fur historische Forschung. - 2001. - Bd. - 28. - H. 1. - S. 5.
- 14 Дятлов В.А. «Общая польза» в немецком обществе XV - XVI вв. // Вестник Удмуртского ун-та. - 1995. - № 2. - С. 63-84.
- 15 Isenman E. Op. Cit., S. 17.
- 16 Рогачевский Ф. Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII - XVII вв. - СПб, 1996. - С. 133-134
- 17 Muller G. Reformation und Stadt. Zur Rezeption der evangelischen Verkundigung. - Wiesbaden, 1981. - S. 35.
- 18 Schilling H. Reformation und Burgerfreiheit. Emdes Weg zur calvinistischen Stadtrepublik. // Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert /Hrsg. von B. Moeller. - Gutersloh, 1978. - S. 148.
- 19 Isenmann E. Gesetzgebung und Gesetzungsrecht spatmittelalterlicher deutschen Stadte // Zeitschrift fur historische Forschung. - 2001. - Bd. 28. - H. 2. - S. 258.
- 20 Blockmans W. Geschichte der Macht in Europa. Volker, Markte, Staaten. - Antwerpen, 1997. - S. 150 -152, 199.
- 21 Friedenbunrg K. Op. Cit., S. 567.
- 22 Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.) - К., 1975; Крикун М. Г. Поширення польського адміністративно-територіального устрою на українських землях // Проблеми слов'янознавства - Львів, 1990. - Вип. 42. - С. 24-41.
- 23 Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648-1654 рр. - К., 1954. - С. 72.
- 24 Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII століття. - К., 1997. - С. 202.
- 25 Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2. - Київ, 1992. - С. 125.
- 26 Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. - К., 1963. - С. 145.

